



No. 10.]

46

THE  
**VIZIANAGRAM SANSKRIT. SERIES**

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE  
**NYĀYAMAÑJARĪ**

OF

**JAYANTA BHATTA**

EDITED BY

**MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GĀṄĀDHARA ŚĀSTRĪ TAILĀṄGA**

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

**VOLUME VIII.**

*PART I.*



PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

**E. J. LAZARUS & Co., BENARES.**

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS LEIPZIG:

LUZAC AND CO., LONDON.

1895.



श्रीः  
**न्यायमञ्जरी ।**



**गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः ।**



**पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीजयन्तभट्टकृता ।**



**तत्पूर्वभागः**

काशिकराजनीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन  
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

यथासंभवं ग्रन्थकारनिर्दिष्टप्रमाणान्तर-

स्थलप्रदर्शनपूर्वं संशोधितः ।



**काश्यां**

बैदिकशास्त्रनामकग्रन्थालये मुद्रितः ।

वर्ष १९५९ ।

S  
181.43  
J 42 n.t

SL 000 - 12.185

4517

## न्यायमञ्जरीभूमिका ।

अथेषा प्रस्तूयते न्यायमञ्जरी नाम गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिर्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । अस्याः किल रचयिता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणो जयन्त-भट्टो नाम । यं जरत्नेयायिकपदेन व्यपदिदेश न्यायचिन्तामण्युपमानखण्डे गङ्गेशोपाध्यायः (कलिकातासेसाइटीमुद्रितपुस्तके ६१ पृ.) । अस्य च सर्वतन्त्र-स्वतन्त्राङ्गीवाचस्पतिमिश्रादुत्तरकालभाषित्वम् अस्मिन्नेव ग्रन्थे ३१२ पृ. परिहृतमाचार्यैः जातं च सम्बद्धं चेत्येकः काल इति घटद्विः इति लेखस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् अ. २ आ. १ न चैकदेशोपलब्धिरवयवविष-द्वावादिति सूत्रव्याख्यायां दर्शनादवगम्यते । तेनास्य वाचस्पतिमिश्रादर्वा-चीनत्वं गङ्गेशोपाध्यायात्प्राचीनत्वं च सिध्यति । अयं चन्द्रनाम्नः पाण्डि-तस्य पुत्र इति वादेष्वाप्रजयो जयन्त इति यो विख्यातकीर्तिः क्षितावन्वर्थो नव-वृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः सूनुर्याप्रदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विष इति ग्रन्थान्तिमलेखः ख्यापयति । अयं च कर्ममीमांसानिष्णा-तधिषणानां कुले ऽजनिष्ठ स्वयं च तत्र पाण्डित्यकाष्ठामशपेति २०४ पृ. तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामक्रामः सायह्वी कृतवान् स इष्टिसमाप्रिसम-नन्तरमेव गोरमूलकं ग्राममवाप इति लेखः स्वलेखशैली तत्र शाबरभाष्य-तन्त्रवार्तिकसंवादाविषंवादोपन्यासप्राचुर्ये च सूचयन्ति । अस्यैव पुत्रेणाभिन-न्दनाम्ना कादम्बरीकथासारो निरमायि तथा च तदुपक्रमे श्लोकाः । ५-१३ । शक्तिनामो ऽभवद् गोडो भारद्वाजकुले द्विजः । दीर्घाभिसारमासाद्य कृतदारपरियहः । तस्य मित्राभिधानो ऽभूदात्मजस्तेजसां निधिः । जनेन दोषोपरमप्रबुद्धेनार्धतोदयः । स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनम् । राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणम् । कल्याणस्वामिनामा ऽस्य याज्ञवल्क्यश्चैवाभवत् । तनयः शुद्धयोगार्द्धनिर्धूतभवकल्मषः । अगाधहृदयात् तस्मात् परमेश्वरमखण्डनम् । अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव । पुत्रं कुलजनानन्दं स जयन्तमस्मीक्यत् । क्यक्ता कवित्ववत्तृत्वफला यत्र

सरस्वती । वृत्तिकार इति व्यक्तं द्वितीयं नाम विभक्तः । वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रार्थवादिनः । जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतन्त्रवित् । सूनुः समभवत्तस्मादभिनन्द इति श्रुतः । काव्यविस्तरसंधानखेदालसधियं प्रति । तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतम् । इति । इत्थं च राज्ञः तरङ्गिण्यां चतुर्थतरङ्गे ४२ श्लोके निर्दिष्टनाम्नो मुक्तापीडनाम्नः काश्मीर-नरपतेरमात्यस्य शक्तिस्वामिनः प्रपौत्रो ऽयं मुक्तापीडकालादुत्तरश्च शतवर्षा-नधिके काले आसीदिति निर्धारणं प्रामाणिकम् । अयं च बाणभट्टादनन्त-रस्मिन् निबन्धमुपनिबबन्धेति अत्रैव २३६ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ बाणस्य वाचइति लेखादवगम्यते । बाणभट्टश्च हर्षदेवसमयआसीदिति तत्कृतहर्षचरिते स्पष्टम् । तेन मुक्तापीडहर्षदेवयोः स्थितिकालस्य भूयान् विप्रकर्षो राजतर-ङ्गिणीपर्यालोचनया प्रतीयमानश्चिन्त्यः । अयं काव्यप्रकाशव्याख्याकृतो भरद्वाजपुत्राज्जयन्ताद् बाम्बेमुद्रितवामनाचार्यकृतटीकानिर्दिष्टनाम्नो भिन्नः यतस्तत्कृतकाव्यप्रकाशटीकायां अन्ते संवत् १३५० वर्षे इति कालो लिखितो गुर्जरराजामात्यत्वं च तस्योक्तम् । मुक्तापीडस्य कालस्तु सन् ९२५ वत्सर इत्यवगम्यते स च काश्मीरक इति कालविप्रकर्षबाहुल्याद् राजभेदाच्च द्वयोर्भेदः सिध्यति । संस्कारकौस्तुभोल्लिखिताज्जयन्तस्वामिनो भिन्नो न वेति न निश्चयः ।

अस्यां च न्यायमञ्जरीं द्वादशाह्निकानि वात्स्यायनभाष्योपसङ्ग-मपेक्ष्य प्रतिपाद्यविषययश्चनशैलीवैलक्षण्यं महदिति प्रतिपत्तिर्साकर्म्याय संक्षेपेण तत्तदाह्निकप्रतिपादनीयविषया अभिधीयन्ते ।

१ प्रथमाह्निके शास्त्रारम्भं समर्थ्य पदार्थानुद्दिश्य प्रमाणलक्षणभि-धानावसरे पराभिहितलक्षणानि विस्तरेण निरस्य स्वयं प्रमाणलक्षणं तद्वि-भागं चाख्याय तद्वैविध्यमपाकृत्य चतुष्टयव्यवस्थापनप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽर्थो-पत्यनुपलब्धयोः प्रमाणान्तरत्वाद्येपूर्वकं तत्प्रदूष्याभावस्यावस्तुत्वनिराकर-णेन तस्य पारमार्थिकतामुपपाद्य तद्विशेषनिरूपणपूर्वकं संभवेतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वदूषणम् ।

२ द्वितीयाह्निके गौतमोक्तं प्रत्यक्षलक्षणसूचं विविधाद्येपरिहारे-शोपपाद्य प्रसङ्गेन शक्तेः ऋष्यपदार्थाग्निरिकं न्यक्कृत्य संनिकर्षावश्यकत्वमु-

वर्ण्ये सुखादेर्ज्ञानरूपत्वमपोद्य लक्षणसूचस्यपदकृत्यनिर्देशप्रसङ्गेन प्रत्यक्षे वाचकशब्दस्य विषयतां वेद्याकरणाभिमततां प्रदूष्याव्यपदेश्यपदस्य व्यावर्त्योन्तरप्रदर्शनं बोद्धाभिमतसविकल्पकज्ञानाप्राप्त्याप्यनिराकरणं दर्शनान्तरीयप्रत्यक्षलक्षणखण्डनं योगिप्रत्यक्षसाधनं प्राप्तिभञ्जाननिरूपणं च । अनुमानलक्षणसूचनिरूपणावसरे तादात्म्यतदुत्पत्त्योर्व्याप्तिप्रसङ्गायत्वखण्डनपूर्वकं साहचर्यज्ञानस्यानुमितिहेतुतां प्रसाध्यानुमानप्राप्त्याक्षेपपरिहारौ व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयावश्यकता अनुमितिषिष्यस्य प्रत्यक्षत्वाभावे अनुमानचैविध्यप्रदर्शनमुखेन सामान्यतोदृशेषवदनुमानयोर्वैलक्षण्यप्रदर्शनं तस्य चेकात्म्यविषयतोपपादनप्रसङ्गेन कालनिरूपणं च । उपमानलक्षणं तत्प्राप्त्याक्षेपपरिहारौ तत्प्रदर्शनावश्यकत्वं मीमांसकाभिमतोपमाननिराकरणं च ।

३ तृतीयाह्निके शब्दप्रमाणलक्षणं तस्यानुमानान्तर्भावाक्षेपपरिहारौ शब्दप्राप्त्याप्यसमर्थनं प्राप्त्याप्यस्य स्वतस्त्वमपोद्य प्राप्त्या गुणानां हेतुभावमुपपाद्य तन्निश्चायकनिरूपणं तत्प्रसङ्गेनाख्यात्यात्मख्यातिस्मृतिप्रमोषनिराकरणेन विपरीतख्यात्यापपादनं शब्दे परतःप्राप्त्याप्यसमर्थनप्रसङ्गेनेश्वरानङ्गीकारपूर्वपक्षस्तत्साधकानुमानं तच्चाक्षेपपरिहारावसरे पक्षस्वरूपनिरूपणं हेत्वाभासनिरास ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वसाधनं शब्दनित्यत्वनिराकरणं च बहुप्रपञ्चं तस्य गुणत्वजन्यत्वव्यवस्थापनं च ।

४ चतुर्थाह्निके वेदानां पौरुषेयत्वं प्रसाध्य तदपौरुषेयत्वनिरासेन तेषामीश्वरैककर्तृकत्वं शब्दार्थसंबन्धनिरूपणं तन्नित्यतानिरासो वेदप्राप्त्यावगमोपायस्तच्चाक्षेपपरिहारावयववेदप्राप्त्याप्यं तस्य वेदेषु प्राथम्यं स्मृतिप्राप्त्याप्यसाधनमागमादिप्राप्त्याप्यव्यवस्था वेदप्राप्त्याक्षेपतत्परिहारप्रसङ्गेन कर्मणां चैविध्यं पुरुषसंस्कारकत्वं च मन्त्रप्राप्त्याप्यसमर्थनं दृष्टफलानां विधीनां प्राप्त्याप्यक्षेपप्रसङ्गेनाकार्येऽप्यर्थे पदसंगतियहसमर्थनं क्रियायाः सिद्धपदार्थाङ्गत्वव्यवस्थापनं च ।

५ पञ्चमाह्निके पदार्थनिरूपणप्रसङ्गेन जातिस्वीकाराक्षेपपरिहारावयोहनिराकरणं जात्याश्रयनिरूपणं तन्मात्रवाच्यत्वाक्षेपपरिहारौ वाक्यार्थे विप्रक्षिपत्प्रदर्शनान्तरहेतुनिरूपणप्रसङ्गेन भाषनास्वरूपनिरूपणं तद्वैविध्यं



## भूमिका ।

शब्दभावनानिराकरणं नञर्थो नियोगस्य प्रवर्तकत्वनिरासेन फलज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं च ।

६ आह्निके पदस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन स्कोटस्वरूपमुपपाद्य तन्निराकरणं पदार्थानां वाक्यार्थधीहेतुत्वनिरासेन पदानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं वाक्यार्थेप्रतीतो क्रामस्तत्त्वखण्डनमभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादस्वरूपोपपत्तितत्प्रतिषेधा वेदार्थावगमोपायाद्येप्रसङ्गेन साध्वसाधुशब्दावगमोपायकरणताया व्याकरणे ऽनुपपत्तितत्परिहारावित्येवमाह्निकषट्कं प्रमाणपदार्थावगमेदंपर्यप्रवृत्तं संपातायातं च बहुलमच ।

७ सप्रमाह्निके प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रसङ्गेनात्मनास्तित्वनिरासेन तस्य देहादिव्यतिरेकसमर्थेन क्षणिकविज्ञानवादिनां सांख्यानां क्षणभङ्गवादिनां च निराकरणेनात्मतत्त्वप्रतिपादनम् ।

८ अष्टमाह्निके शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिशेषप्रेत्यभावफलदुःखरूपप्रमेयनिरूपणप्रसङ्गेनावयवविसाधनमिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं बुद्धेरात्मगुणत्वं ज्ञानायोगपदं चेत्यादयो विषयाः ।

९ नवमाह्निके ऽपवर्गस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽद्वैतमतखण्डनं पराभिमतमेतत्स्वरूपनिरासेन तस्य दुःखाभावताव्यवस्थापनम् इत्येवमाह्निकत्रयं प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रवणम् ।

१० दशमाह्निके संशयादिनिगममान्तपदार्थनिरूपणं तत्परीक्षा च ।

११ एकादशाह्निके तर्कप्रभृतिच्छलावसानपदार्थस्वरूपतदुपयोगनिरूपणम् ।

१२ द्वादशाह्निके जातिनिग्रहस्थानयोः स्वरूपभेदप्रयोजनप्रयोगावसरतन्निरासप्रकारोपन्यासनिर्देशश्चेत्येवमयं प्रबन्धः साकल्येन मौतमीयशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकः । अयं त्वच विशेषो यत्क्षणादिरूपणावसरणं तत्तत्पदार्थपरीक्षेति प्रतिज्ञातं ग्रन्थकृता १२ पृ. द्रष्टव्यम् ।

एवं मुख्यतो निर्दिष्टेषु विषयेषु तत्तत्प्रसङ्गोपपादकप्रतिद्वन्द्वविस्तृतविषयविवेकः प्रतिपृष्ठशीर्षेणलेखेन सकलयन्यान्तसंयोजितसूचीपत्रेण च संपादनीय इति ।

आस्तामिदं परमदसीये ऽच निबन्धरत्ने सर्वेषु पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रमाण-  
प्राप्त्यैप्रदर्शनपूर्वकं नृत्यत्पटाभिर्हृदयंगमोपपत्तिसर्वाङ्गसुन्दरीभिः सूक्तिभिर्वि-  
स्तरैर्योपन्यासकौशलमधीतविद्यानां मनांसि भृशं समुल्लासयेत्सरलता च  
व्युत्पित्सून् संजातदर्शनलालसान् भृशमुपकुर्यादित्यवधारयता मया काशिक-  
राजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षमीमदार्थरवेनिससाहचिबमहोदयदत्तं प्रा-  
चीनतमं संवत् १७६४ वर्षलिखितं नातिशुद्धं पुस्तकमासाद्य पुण्ययामस्थरा-  
जकीयपुस्तकालयादागतं शाके १३६४ भूर्जपत्रेषु शारदाक्षरलिखितमपरं  
पुस्तकं संदिग्धविलुप्रापरिचितलिपिबहुलतया नात्युपयोजयता पुस्तकान्त-  
रसाहाय्यविरहेण संदिग्धपाठनिर्णये भृशं क्रियमानेन यथामति संशोधितो  
ऽयं प्रबन्धः । निवेशिता च ग्रन्थकृत्प्रदर्शितनिबन्धान्तरसंवादस्थलसूचिका  
यथासम्भवमधोभागे टिप्पणी । तमिमं निबन्धमूर्धन्यमालोचयन्तो न्याय-  
सिद्धान्तमकरन्दरसमास्वादयन्तः शास्त्ररसिकाः सीसकाक्षरयोजकदोषेण  
मदीयमतिदूष्टिदौर्बल्येन च सुलभसंपाता अशुद्धीरुपेक्ष्य विलुप्रायप्राची-  
नप्रौढसूक्तिसमासतिसुहिताः सफलयन्तु मामकीनं परिश्रममिति सप्रश्रयं  
प्रार्थयते । शम् ।

फाल्गुनसुदि ११ गुरो । सं. १६४१ ।

मानवकृत्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री ।





## न्यायमञ्जुर्याः सूचीपत्रम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।	पृ.	पं.	विषयः ।
३६९	२१	अकार्ये ऽपि पदसङ्गतिर्यथोपपादनम् ।	५५८	४	अनेकधर्मज्ञानस्य संशयहेतुत्वे उदाहरणम् ।
३८०	२२	अख्यातिनिराकरणम् ।	५६७	११	अनेकान्तिकलक्षणम् ।
३७६	३	अख्यात्युपपादनम् ।	५६८	१५	अनेकान्तिकावान्तरभेदप्रदर्शनानुपयोगः ।
३६६	१४	अचेतनकारकाधिष्ठानत्वेनेश्वरसिद्धिः ।	६०७	१७	अन्यथासिद्धनिरूपणम् ।
६५३	१४	अज्ञानलक्षणम् ।	६०६	१५	अन्यथासिद्धस्य बाधिताद् भेदः ।
२५४	२	अथर्ववेदप्रामाण्यसाधनम् ।	६०८	१३	अन्यथासिद्धस्यानेकान्तिकत्वनिरासः ।
२५५	१	अथर्ववेदप्रामाण्यहेतयः ।	१११	१४	अन्यथासिद्धोपपादनम् ।
२५३	१	अथर्ववेदप्रामाण्यलक्षणम् ।	५७४	४	अन्यथासिद्धिरिदं किञ्चित्तुल्यम् ।
२५६	७	अथर्ववेदस्य त्रयीबाह्यत्वाल्लेपः ।	४००	१७	अन्विताभिधानलक्षणम् ।
२५७	१५	अथर्ववेदस्य आत्मकत्वम् ।	३६८	४	अन्विताभिधाने दूषणोद्धारः ।
२५८	३	अथर्ववेदस्य प्रकृतवेदत्वम् ।	३६७	१४	अन्विताभिधानोपपादनम् ।
२५९	२२	अथर्ववेदस्य सर्ववेदेषु प्राथम्यम् ।	४०१	२४	अन्वीयमानाभिधानाभिधीयमानान्वयनिरासः ।
२६०	४	अथर्ववेदाध्यायिनां श्रेष्ठत्वम् ।	४२०	११	अपभ्रंशानां वक्तृप्रमादापराधभङ्गत्वम् ।
६५०	६	अधिकलक्षणम् ।	४२१	१४	अपभ्रंशानामनादित्वाभावः ।
५६६	८	अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम् ।	६५७	१६	अपसिद्धान्तलक्षणम् ।
२६६	२	अधिकारिभेदेनेष्टसिद्ध्यर्थं नानागमा ईश्वरेण कृताः ।	५५३	१	अपवर्गनिरूपणोपसंहारः ।
३३३	१३	अधिकारिस्वरूपनिरूपणम् ।	५०७	२४	अपवर्गलक्षणम् ।
६५३	५	अननुभाषणलक्षणम् ।	६४८	१४	अपार्थक्यलक्षणम् ।
६३२	२०	अनित्यसमलक्षणम् ।	३०८	५	अपौरुषेयप्रतीतिरसत्त्वातिव्यवसायत्वात् ।
६२६	७	अनुत्पत्तिसमलक्षणम् ।	३०५	४	अपौरुषेयनिराकरणम् ।
६३१	२३	अनुपलब्धिसमलक्षणम् ।	३०३	२१	अपौरुषेयस्य शब्दविकल्पविषयत्वनिरासः ।
५७	११	अनुपलब्ध्या ऽसद्व्यवहारमात्रम् ।	३०६	७	अपौरुषेयस्वरूपान्तराशयेण पूर्वपक्षः ।
१३१	२५	अनुमानवेदविध्यान्तरम् ।	३०७	१५	अपौरुषेयस्य सामान्याल्लेपः ।
१२४	१३	अनुमानद्वैविध्यविशेषनिराकरणम् ।	६५४	७	अप्रतिभालक्षणम् ।
११६	३	अनुमानप्रामाण्याल्लेपः ।	६४६	८	अप्रतिभालक्षणम् ।
१२०	१८	अनुमानप्रामाण्यसमर्थनम् ।	५१	१०	अभावप्रामाण्यनिरासः ।
१३२	१७	अनुमानभेदानां विषयभेदप्रदर्शनम् ।	४६	५	अभावप्रामाण्यपूर्वपक्षः ।
१२५	५	अनुमानलक्षणसूत्रार्थः ।	५६	१७	अभावस्य ज्ञानविषयत्वोपपादनम् ।
१३५	२२	अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वम् ।	६०	१४	अभावस्य प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां संबन्धोपपादनम् ।
६१०	६	अनुमानस्यानुमानाबाध्यत्वम् ।	५३	५	अभावस्य प्रत्यक्षयोग्यता ।
१०६	२४	अनुमानस्वरूपम् । सू. ५ ।			
३७६	२७	अनुमानेनार्थापत्त्या वा स्फोटसिद्धिः ।			
१२६	१३	अनुमितिविषयस्य सर्वस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणसंभवः ।			

पृ०	पं०	विषयाः ।	पृ०	पं०	विषयाः ।
५०	२	अभावस्य प्रत्यक्षेणापह्नयम् ।	७६	१६	अव्यपदेश्यपदाभावः संभवो दोषः ।
५८	८	अभावस्य वस्तुत्वसाधनम् ।	८८	७	अव्यभिचारिपदकृत्यम् ।
६१	१६	अभावस्य वस्तुत्वोपसंहारः ।	४६५	१४	असत्कार्यवादे ऽप्युपादाननियमोप- पादनम् ।
५४	२०	अभावस्यावस्तुत्वपूर्वपक्षः ।	४६४	६	असत्कार्योपपादनम् ।
५२	७	अभावस्यासंनिकटस्यापि प्रत्यक्षो- पपादनम् ।	५४५	१	असत्ख्यातिनिरासः ।
३६६	२४	अभिहितान्वयवादे दूषणोद्धारः ।	१७७	४	असत्ख्यातितत्त्विरासः ।
३६५	११	अभिहितान्वयान्विताभिधानवि- चारः ।	५६६	२७	असाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणो- र्जात्युत्तरे ऽन्तर्भावः ।
३६६	२८	अभिहितान्वयोपपादनम् ।	६०६	११	असिद्धलक्षणम् ।
५६७	१	अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम् ।	२३७	३	अस्मर्यमाणकर्तृकत्वहेतोर्निरासः ।
५२०	१६	अर्थप्रतीतिभेदादपि धर्मभेदः ।	२३४	३	अस्मर्यमाणतया वेदकर्तुरभावपूर्व- पक्षः ।
४८४	८	अर्थलक्षणम् ।	६२६	६	अद्वैतसमलक्षणम् ।
२८१	१	अर्थवादप्रामाण्यभावमूलकसर्ववे- दाप्रामाण्यपूर्वपक्षः ।	२१३	७	आकाशरूपत्वे ऽपि श्रोत्रस्य भेदोप- पादनम् ।
२८५	२४	अर्थवादप्रामाण्योपसंहारः ।	३१८	५	आकाशस्वरूपनिरूपणम् ।
२८२	२६	अर्थवादवाक्यानां विध्यैकवाक्यता ।	२६३	१६	आख्यातरहितस्यापि वाक्यस्य प्र- योगयोग्यत्वम् ।
२८३	५	अर्थवादावगतप्राशस्त्योपयोगः ।	२६७	१०	आगमप्रामाण्योपपरिहारः ।
२८४	१६	अर्थवादेषु द्युत्तान्तज्ञानस्य न प्रवर्त- कत्वं किं तु प्ररोचनद्वेषयोः ।	२६५	१०	आगमानां प्रामाण्यव्यवस्था ।
५४७	१	अर्थस्य ज्ञानाद्वेदे ऽप्यनुपपत्तिनि- रासः ।	५४६	६	आत्मख्यातिनिरासः ।
६४५	२४	अर्थान्तरलक्षणम् ।	१७८	८	आत्मख्यातितत्त्विरासः ।
६३०	१	अर्थोपलक्षणसमलक्षणम् ।	५२५	४	आत्मज्ञानविधा मोक्षस्य साध्य- त्वेनान्वयाभावः ।
४७	१६	अर्थोपलक्षणहीनकारे ऽपि लिङ्गादीनां बलाबलोपपत्तिः ।	५२६	३	आत्माद्वैतपूर्वपक्षः ।
३८	६	अर्थोपलक्षितविषये व्याप्तिग्रहणासं- भवः ।	४३०	१७	आत्मनि ज्ञानकर्तृत्वकर्मत्वयोर्द्वय- योरनुपपत्तिः ।
४०	२४	अर्थोपलक्षणनुमाने ऽन्तर्भावः ।	४३३	८	आत्मनो ऽनुमानागम्यत्वम् ।
३७	१	अर्थोपलक्षणनुमानागतार्थत्वपूर्वपक्षः ।	४३६	१०	आत्मनो ऽप्रत्यक्षत्वे ऽप्यनुमितगम्य- त्वम् ।
४३	१०	अर्थोपलक्षणद्वारेण ऽनुमानप्रकारोप- पादनम् ।	४६८	१५	आत्मनो नित्यत्वसाधनम् ।
५८५	१२	अवयवपञ्चकसार्थकनिरूपणम् ।	४७१	७	आत्मनो नित्यत्वे उपपत्तिः ।
५५०	११	अवयवविधाधकानुमाननिरासः ।	४७२	२२	आत्मनो नित्यत्वोपसंहारः ।
५६६	१०	अवयवविभागः ।	४६६	२०	आत्मनः पारलौकिकत्वसाधकहे- त्यन्तरम् ।
६४७	२५	अविज्ञातार्थलक्षणम् ।	४३४	१	आत्मनः प्रत्यक्षत्वम् ।
५३०	३	अविद्याया असत्यत्वनिरासः ।	४३१	२३	आत्मनः प्रत्यक्षविषयत्वाभावः ।
५३१	१४	अविद्याया बन्धहेतुत्वासम्भवः ।	४३२	६	आत्मनः स्वप्रकाशत्वनिरासः ।
६२६	१७	अविशेषसमलक्षणम् ।	४२६	७	आत्माभावपूर्वपक्षः ।
२३	१६	अविविधवाटकत्वस्य प्रमाणलक्षण- त्वखण्डनम् ।	४२८	४	आत्मादीनामेव निःशेषहेतुत्वात् प्रमेयत्वम् ।
७७	२२	अव्यपदेश्यपदकृत्यम् ।	४३५	१३	आत्मानुमापका हेतयः ।
७८	५	अव्यपदेश्यपदव्याख्यानान्तरम् ।	५३६	१०	आत्मैकत्ववादनिरासः ।
८५	२६	अव्यपदेश्यपदस्यासंभवदोषनिरा- सार्थत्वाभावः ।	५५१	१४	आप्तस्वरूपम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
३५०	१०	आयुर्वेदप्रामाण्यदर्शनाद्वेदप्रामा- यशावगत्युपसंहारः ।
३५८	३	आयुर्वेदस्य संवादाद्वेदप्रामाण्यस- गमः ।
३५९	२३	आयुर्वेदोक्तोपायानां फलव्यभिचा- रादप्रामाण्यशङ्कानिरासः ।
४४०	१०	इन्द्रियचैतन्यनिराकरणम् ।
४७६	२२	इन्द्रियविभागसूत्रम् ।
४७९	१	इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वम् ।
४७७	२२	इन्द्रियाणां भौतिकत्वाहङ्कारिक- त्वपरीक्षा ।
४८१	१७	इन्द्रियाणां भौतिकत्वे अनुमानम् ।
४८०	२२	इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वनिरासः ।
७२	६	इन्द्रियार्थसंनिर्वाहोत्पत्त्युपपत्त्यम् ।
२४०	१७	ईश्वरकर्तृकत्वज्ञानादेव वेदेषु प्रा- माययष्टः ।
२०१	३	ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वम् ।
२००	३	ईश्वरसर्वज्ञत्वसाधकप्रमाणाः ।
१९८	२२	ईश्वरसाधकहेतोरनेकान्तिकत्वनि- रासः ।
१९६	७	ईश्वरसाधकहेतोर्विरुद्धत्वसाधित- त्वसत्यतिपक्षितत्वनिरासः ।
१९४	८	ईश्वरसाधकानुमानम् ।
१९२	१	ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं नुपपत्तिः ।
२०२		ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं नैकल्याक्षेपपरि- हारः ।
३०३	१४	ईश्वरस्यैकत्वम् ।
१९१	१२	ईश्वराङ्गीकारे पूर्वपक्षः ।
१९३	१८	ईश्वरानङ्गीकारपूर्वपक्षोपसंहारः ।
१९५	१०	ईश्वरानुमाने नुपपत्तिपरिहारः ।
६२३	१२	उत्कर्षसमादिलक्षणम् ।
५७८	३	उदाहरणलक्षणम् ।
३६५	१८	उद्योगस्य साक्ष्यार्थत्वनिरासः ।
५८२	१३	उपनयप्रयोगावश्यकत्वे आक्षेपपरि- हारः ।
६९६	६	उपधारच्छललक्षणम् ।
५८१	४	उपनयलक्षणम् ।
६३०	१४	उपपत्तिमूललक्षणम् ।
१५२	१३	उपमानफले मतभेदः ।
१४१	१४	उपमानलक्षणसूत्रम् ।
१४४	२७	उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम् ।
१४३	१	उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे आक्षेपः ।
६३१	३	उपलब्धिसमलक्षणम् ।
२४	२१	उपेक्षणीयस्य हेतुोपादेयातिरिक्त- त्वम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
२५	२	उपेक्षणीयेऽपि विषये ज्ञानस्य प्रामा- ण्यम् ।
८६	१३	उभयज्ञानव्यवच्छेदार्थमव्यपदे- श्यपदम् ।
८७	७	उभयज्ञानस्याव्यपदेश्यपदव्याख- न्यत्वाभावः ।
५८९	१५	ऊहस्य मतभेदेन त्रिविधत्वपञ्च- विधत्वे ।
३३	७	एकस्मिन् विषयेऽप्यनेकप्रमाणव्या- पारः ।
५६	२५	एकादशविधानुपलब्ध्युदाहरणानि ।
४	२२	यतच्छास्त्रोक्तहेतुभिरेव वेदप्रामा- ण्यसिद्धिः ।
२७६	६	ऐहिकपञ्चादीनां पूर्वानुष्ठितवि- त्रायागादिकत्वम् ।
४१७	४	कर्त्रादिलक्षणां नुपपत्तिः ।
२७५	२३	कर्माणां त्रिविध्यम् ।
४१६	१	करणादिलक्षणां नुपपत्तिः ।
६३४	७	कार्यसमलक्षणम् ।
८४	२६	कारणभेदादपि ज्ञानभेदो न विषय- भेदादेव ।
१२८	२	कारणात्कार्यानुमाने आक्षेपपरि- हारः ।
१३९	१५	कालत्रैविध्यनिरूपणम् ।
१३८	१७	कालस्य यद्वादिपरित्यक्तप्रमाण- रासः ।
१३७	६	कालस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
१३६	१	कालस्य सत्त्वान्तर्यामिवचारः ।
५७६	१६	केवलव्यतिरेकिहेत्वभावाक्षेपः ।
५७७	७	केवलव्यतिरेकिहेत्वभावाक्षेपपरिहारः ।
३४७	२०	क्रियाकर्तृसम्बन्धाद्विचः प्रेक्ष्यसं- बन्धः ।
३३२	१	क्रियायाः प्राधान्यनिरासः ।
३३१	१४	क्रियाया साक्ष्यार्थत्वापादनम् ।
४५३	३	क्षणभङ्गनिरासः ।
४६६	१५	क्षणभङ्गभङ्गोपसंहारः ।
४५४	१३	क्षणिकत्वपक्षे उपादानत्वसहकारि- त्वनियमानुपपत्तिः ।
४५४	२	क्षणिकत्वपक्षे कार्योत्पादानुपपत्तिः ।
४५०	१०	क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षगम्यत्वम् ।
४५७	५	क्षणिकत्वहेतोर्विरुद्धत्वम् ।
४४८	८	क्षणिकत्वानुमाने प्रत्यभिज्ञाया सा- धकत्वोद्धारः ।
४६१	२७	क्षणिकत्वानुमापकहेत्वपेक्षया स्थैर्य- साधकप्रत्यभिज्ञायाः प्राबल्यम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
४४७	१७	छात्रिकत्वे हेत्वन्तरम् ।
४४४	६	छात्रिकभावसंताननिरासः ।
४४३	९	छात्रिकविज्ञानसैतन्यपूर्वपक्षः ।
४०८	४	गत्वादिज्ञाननुपपत्तिः ।
४२	५	गृहीतग्रहणस्यापि साफल्यम् ।
४७८	७	गोलकस्येन्द्रियत्वनिरासः ।
४५६	१६	गन्धकर्तृनामादिकीर्तनम् ।
३६४	१६	चतुर्दशविद्यास्थानानां साक्षात्पर- म्यथा च धर्मं प्रामाण्यम् ।
१३४	२	जलतीतिप्रत्यये संयोगविभागाति- रिक्तक्रियाया विषयता ।
६४	६	चार्वाकमतनिरासः ।
४७३	५	चार्वाकमतनिरासः ।
४६७	१७	चार्वाकमतेन पूर्वपक्षः ।
३७७	१९	चित्राकारिणोर्वैषम्यनिरासः ।
३७४	२५	चित्रादिघोटनानामनियतफलत्वम् ।
३७७	१९	क्षलत्रेविध्यसाधनम् ।
३९३	४	क्षललक्षणम् ।
३९८	६	क्षलानन्यप्रसङ्गनिरासः ।
५३५	७	जगतः शब्दविषयत्वप्रगटनम् ।
३०२	१६	जात्यनङ्गीकारे ऽपि शब्दानुमानप्रवृ- त्त्युपपादनम् ।
५६४	१५	जल्पलक्षणम् ।
३२०	६	जातिप्रयोगानुपपत्तिः ।
३२९	६	जातिप्रयोगवसरः ।
३२२	१५	जातिमात्रवाच्यत्वनिरासः ।
३९६	९	जातिमात्रवाच्यत्वाक्षेपः ।
३२९	१०	जातिमात्रवाच्यस्य उपपत्तिः ।
३२३	२३	जातिविशिष्टव्यक्तिवाच्यत्वसाध- नम् ।
३९२	५	जातिव्यक्त्याः संबन्धनिरूपणम् ।
३६६	४	जातिव्यक्त्याः संबन्धानुपपत्तिः ।
३६८	४	जातिव्यक्त्याभेदाभावपूर्वपक्षः ।
३०६	१९	जातिसाधनम् ।
३९७	२०	जातिसाधनोपमंहरः ।
३९९	२०	जातिः पूर्वपक्षनिरासः ।
३९०	४	जातेः प्रत्यक्षत्वम् ।
३६७	१६	जात्यङ्गीकारे पूर्वपक्षः ।
३९५	६	जात्यनङ्गीकारयुक्ताकारविकल्पानु- पपत्तिः ।
३०४	४	जात्यनङ्गीकारे ऽप्योद्यस्याप्यसिद्धिः ।
३०९	१६	जात्यनङ्गीकारे ऽप्यनुगतप्रतीत्युपा- दनम् ।
३	१२	जात्यावयवविरूपणम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
३९६	२	जात्युत्तरलक्षणम् ।
३९६	२०	जात्युत्तरविभागः ।
३३५	६	जात्युत्तरे षट्पक्षोपदर्शनम् ।
५२७	१२	जीवप्रसङ्गविभागो ऽविद्याकल्पितः ।
१००	१७	जी मनीषप्रत्यक्षलक्षणप्रगटनम् ।
१०९	२२	जीमनीषप्रत्यक्षलक्षणसूत्रस्य तात्प- र्यान्तरनिराकरणम् ।
५२२	२२	ज्ञानकर्मसमुच्चयमतनिरासः ।
१८९	१५	ज्ञानद्वयविवेकाग्रहणप्रगटनम् ।
७४	१०	ज्ञानपदकल्पम् ।
२०	१९	ज्ञानस्य क्रियात्वाभावे युक्तिः ।
७९	१३	ज्ञानस्य फलत्वमेव न करणत्वम् ।
५३८	६	ज्ञानस्य साकारत्वोपपादनम् ।
५२४	३	ज्ञानज्ञानविषयविप्रतिपत्तिः ।
५२९	३	ज्ञानविदेः धर्माधर्मफलाभावः ।
१२६	१०	तत्पदकपदार्थश्चाक्षेपपरिहारः ।
५८६	१	तर्कलक्षणम् ।
३	१६	तर्कशास्त्रस्य विद्यास्थानत्वम् ।
१४५	२८	तर्कशास्त्रे उपमानप्रमाणनिरूप- णाक्षेपपरिहारः ।
४०३	२	तात्पर्यशक्त्या ऽन्वितप्रतीतिः ।
१९३	६	तादात्म्यतदुत्पत्त्याख्यातिग्रहोपाय- त्वप्रगटनम् ।
२७	४	तृतीयसूत्रस्य सामान्यलक्षणविभा- गाभयपरत्वम् ।
३७४	१	त्रिविधत्वकृत्वरूपम् ।
४८२	६	तृष्णात्रिन्विधत्वनिरासः ।
१४०	२०	दिकृत्वरूपनिरूपणम् ।
२२६	८	द्विष्टः शत्रुत्वनिरासः ।
५०६	१०	दुःखलक्षणम् ।
५९९	५	दुःखाभावमात्रेण मोक्षे प्रवृत्तिः ।
५८०	१७	दृष्टान्ताभासनिरूपणम् ।
५६४	१	दृष्टान्तलक्षणसूत्रम् ।
५०९	१९	देवचित्तत्वोपादयः ।
५००	१४	देवत्वलक्षणम् ।
५९८	१	देवेषु प्रतिपक्षमात्रम् ।
३६३	२	द्वित्रयपदज्ञानानुपपत्तिः दर्शनम् ।
५०४	७	द्रष्टुमादिक्रमेणावयवश्रुत्यतिः ।
१०८	२०	धर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वस्य अनुमानम् ।
१०३	८	धर्मस्य योगिप्रत्यक्षगम्यत्वम् ।
१०५	५	धर्मस्य योगिमानसप्रत्यक्षग- म्यत्वेः ।
२७६	६	धर्मस्वरूपनिरूपणे मंभेः ।
४१५	१	धात्वादिलक्षणानुपपत्तिः ।
४८	२०	ध्वन्याख्याव्यापारनिराकरणम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।
३५३	२	मज्झिमा निवर्तकत्वम् ।
२६०	७	नामधेयत्वपक्षाश्रयणेन वेदप्रामा- ण्याक्षेपपरिहारः ।
५८४	३	निगमनप्रयोगाक्षयकत्वनिरूपणम् ।
५८३	१६	निगमनलक्षणम् ।
६३८	४	निग्रहस्थानलक्षणम् ।
६३८	२२	निग्रहस्थानत्रिभागः ।
६३६	५	निग्रहस्थानभेदेष्ट्याक्षेपपरिहारः ।
३५६	१	नित्यनिषेधविध्योरपि फलस्यैव प्र- वर्तकत्वम् ।
६३३	१४	नित्यसमलक्षणम् ।
४४२	१२	नित्यात्मसाधनेपसंहारः ।
३५५	८	नियोगवाक्यार्थत्वनिरासः ।
३५६	२०	नियोगस्य प्रवर्तकत्वनिरासः ।
३४६	१७	नियोगस्यैव प्रेरकत्वमनुष्ठेयत्वं च ।
३६०	१५	नियोगे व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः ।
३५८	१२	नियोज्याक्षेपस्य फलाक्षेपत्वनि- रासः ।
५६०	१०	निर्ययलक्षणम् ।
५६१	६	निर्ययलक्षणसूत्रे ऽर्थपदोपादानस्य प्रयोजनम् ।
६७	२६	निर्विकल्पेन स्वलक्षणग्रहणासंभवः ।
६५७	१	निरनुयोऽनानुयोऽगलक्षणम् ।
६४६	२३	निरर्थकलक्षणम् ।
३५२	३	निषेधविधेर्विषयनिरूपणम् ।
५४८	२८	नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिरासः ।
५३६	२२	नीलादेर्ज्ञानाकारत्वसमर्थनम् ।
६४६	२४	न्यूनलक्षणम् ।
१६७	६	पक्षस्वरूपनिरूपणम् ।
५७२	८	पक्षाभासनिरूपणम् ।
११२	४	पक्षासंभवपूर्वपक्षतत्परिहारः ।
४०८	२	पदगतसाधुत्वासाधुत्वस्वरूपवि- चारः ।
३६०	१६	पदज्ञानवाक्यज्ञानोपपादनम् ।
३७३	१३	पदपदार्थविभागस्यापारमार्थिक- त्वम् ।
३८३	१७	पदवाक्यतदर्थानां साधयत्वम् ।
३४७	५	पदस्वरूपनिरूपणम् ।
३८४	१५	पदानां साधयत्वत्वे दोषेऽक्षारः ।
३८६	१४	पदानामेव वाक्यार्थहेतुत्वम् ।
३२८	१३	पदार्थनिरूपणोपसंहारः ।
४५२	६	पदार्थस्यैवानुमानदूषणम् ।
३८८	१३	पदार्थानां वाक्यार्थधीजनकत्वनि- रासः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
३८७	१	पदार्थानां वाक्यार्थधीहेतुत्वपूर्- वपक्षः ।
१०	१५	पदार्थेषु निर्ययस्य पृथगगणनाक- श्यकत्वम् ।
३८५	११	पदाश्रयवानां सार्थकत्वनिरर्थकत्वे व्यवस्थिते ।
६५५	२६	पर्यनुयोऽप्योपेक्ष्यलक्षणम् ।
५०३	२	परमाणुसाधनम् ।
६७	६	परामर्शानङ्गीकारपूर्वपक्षः ।
६८	१	परामर्शं करणानुपपत्तिः ।
५६८	११	परार्थानुमानसमर्थनम् ।
२७८	५	पञ्चादीनामप्यस्मिन्नेव जन्मनि काम्यमानत्वम् ।
४३८	१	पीलुपाकपिठरपाकवादे ।
६५०	२३	पुनरुक्तलक्षणम् ।
४८५	१८	पृथिव्यादीनामेकैकगुणत्वसर्वगुण- त्वनिरासः ।
६२८	१२	प्रकरणसमलक्षणम् ।
४६२	१	प्रकारान्तरेण क्षणिकत्वखण्डनम् ।
३६१	२३	प्रकारान्तरेण पदज्ञानोपपादनम् ।
३४	१४	प्रकारान्तरेण प्रमाणसंयुक्तोपपाद- नम् ।
२८६	१०	प्रकारान्तरेण वेदप्रामाण्याक्षेपः ।
६४१	६	प्रतिज्ञान्तरलक्षणम् ।
५७०	१३	प्रतिज्ञालक्षणम् ।
६४२	१६	प्रतिज्ञाविरोधलक्षणम् ।
६४३	११	प्रतिज्ञाविरोधे आक्षेपपरिहारः ।
६४४	११	प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणम् ।
६४०	५	प्रतिज्ञाहानिलक्षणम् ।
५७१	३	प्रतिज्ञोदाहरणे वाक्यार्थविचारः ।
५१६	५	प्रतिपक्षभावनं विना दोषाणामनि- वृत्तिः ।
२६४	१४	प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरत्वनिरासः ।
३६६	३	प्रतिभाषा वाक्यार्थत्वनिरासः ।
६१	२२	प्रत्यक्षपदे योगार्थाश्रयणेषु दूषण- निरासः ।
६५	४	प्रत्यक्षलक्षणसूत्रम् ४ ।
६२	७	प्रत्यक्षलक्षणान्तरखण्डनम् ।
४६३	२४	प्रत्यक्षस्य स्थिरवस्तुप्राप्तकत्वम् ।
३०	५	प्रत्यक्षानुमानयोर्विवेकविषय- त्वम् ।
२२४	१५	प्रत्यभिज्ञायाः शब्दनित्यत्वासाध- कत्वम् ।
४४६	४	प्रत्यभिज्ञानिरासः ।



पृ.	पं.	विषयः ।
४६०	२७	प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योपपादनम् ।
४६६	२४	प्रत्यभिज्ञायां भूतकालस्य विषय- त्वम् ।
४६९	६	प्रत्यभिज्ञायाः क्षणिकत्वप्रत्यक्षाभा- धकत्वम् ।
५	२०	प्रथमसूत्रम् ।
२८	१६	प्रमाणागतसंख्याविषये विप्रति- पत्तिः ।
४२६	२०	प्रमाणागततुष्टयनिरूपणोपसंहारः ।
३९	१४	प्रमाणाद्वैविध्यव्यवहानम् ।
२६	५	प्रमाणाद्वैविध्यलक्ष्येः ।
१७४	१०	प्रमाणापरीक्षाऽऽक्षेपपरिहारः ।
१२	२०	प्रमाणाविभागसूत्रम् ३ ।
१३	३	प्रमाणावलक्षणम् । तत्राक्षेपपरिहारः ।
२९	२४	प्रमाणावलक्षणे ऽनधिगतार्थप्राप्ति- त्वविशेषणस्य दूषणम् ।
४२७	१	प्रमेयपरीक्षाऽऽरम्भः ।
७०	१२	प्रमाणाफलयोरभेदपूर्वपक्षः ।
३५	५	प्रमाणासंभवे दूषणाद्वारः ।
३६	५	प्रमाणाधिक्यपरीक्षाऽऽरम्भः ।
४	२	प्रयोजनप्रदर्शनावश्यकत्वम् ।
५६३	२	प्रयोजनलक्षणम् ।
३६९	५	प्रयोजनप्राप्त्यस्य प्रवर्तकत्वनिरासः ।
४६६	१०	प्रवृत्तिलक्षणम् ।
१७२	६	प्रवृत्तिसामर्थ्यस्वरूपनिरूपणम् ।
१६४	२०	प्रवृत्त्युत्तरं प्रामाण्ययद्योपयोगा- भावः ।
६२५	३	प्रसङ्गसमादिलक्षणम् ।
१०६	१३	प्रातिभज्ञानप्रामाण्यम् ।
६२४	१४	प्राप्त्यप्राप्तिप्रसमलक्षणम् ।
४४	८	प्राभाकरमतनिरासः ।
४६	१८	प्राभाकरमते सुतार्थापत्तिनिरासः ।
१६२	१९	प्रामाण्ययद्यस्त्याप्यनैमित्तिकत्वा- क्षेपः ।
१७३	३	प्रामाण्यनिश्चयायनिरूपणम् ।
१७०	२७	प्रामाण्यस्य गुणनिमित्तकत्वम् ।
१७१	३	प्रामाण्यस्य परतत्त्वसाधकानुमा- नम् ।
१६५	६	प्रामाण्यस्वतत्त्वस्य दोषज्ञानाधि- वृत्तिः ।
१६८	३	प्रामाण्यस्वतत्त्वनिरासः ।
१६९	२३	प्रामाण्यस्वतत्त्वलक्षणाक्षेपः ।
१६०	४	प्रामाण्ये स्वतत्त्वपरतत्त्वविचारः ।
१६६	६	प्रामाण्यस्य तत्त्वे न्युपपत्तिः ।
५०२	१	प्रेत्यभावलक्षणम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।
५०५	१	फललक्षणम् ।
३६२	२१	फलस्य प्रवर्तकत्वोपसंहारः ।
१६	१४	फलस्य साध्यत्वे ऽपि क्रियात्वा- भावः ।
३५७	१६	फलस्य सिद्धत्वनिरासः ।
१८	६	फलस्यैव कारकसंपाद्यत्वं न कि- यायाः ।
३५०	८	फलाभावे ऽपि शास्त्रस्य प्रवर्तकत्वम् ।
१८६	३	आप्त्यरूपनिरूपणम् ।
६९१	१८	आधितलक्षणम् ।
६९२	७	आधितमूत्रव्याख्यानान्तरदूषणम् ।
४७०	१६	आलस्य जन्मान्तरानुभूतस्मरणे दोषोद्धारः ।
५४६	२३	आह्वार्यशून्यत्वनिरासः ।
५५१	२	आह्वार्यसाधनम् ।
४६६	६	बुद्धेरनित्यत्वोपपादनम् ।
४८६	२२	बुद्धिलक्षणसूत्रम् ।
१५	११	बोधस्य प्रमाणात्वनिरासः ।
६६	२४	बौद्धप्रत्यक्षलक्षणव्यवहानम् ।
४६५	१	बौद्धमते न्युपपत्त्यः ।
४५६	६	बौद्धमते उपादानत्वसद्वकारित्व- योरनुपपत्तिः ।
११६	१७	बौद्धमते कार्यकारणभावपक्षासंभ- वाच्च तस्य व्याप्तिरहोपायता ।
२६६	५	बौद्धाद्यागमानामप्रामाण्यहेतुः ।
५२८	१५	ब्रह्मदर्शननिरासः ।
३००	१३	भट्टमते वस्तुनो द्वात्मकत्वस्य निरासः ।
३४६	१४	भावनाद्वयस्य प्रत्ययवाच्यत्वनिरा- करणम् ।
३४३	६	भावनाद्वैविध्यम् ।
३३६	१२	भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेना- न्वयः ।
३३८	८	भावनायां श्रृङ्गत्रयापेक्षा ।
३३६	२	भावनायां आख्यातवाच्यत्वम् ।
३३५	८	भावनास्वरूपनिरूपणम् ।
३३७	६	भावनास्वरूपे मतभेदाः ।
४४५	६	भावानां नित्यत्वे ऽर्थक्रियाकारित्वा- न्युपपत्तिः ।
४४६	२५	भावानां सत्त्वेन नित्यत्वनिवृत्त्या क्षणिकत्वम् ।
५५	४	भावाभावयोः संबन्धानुपपत्तिः ।
४३७	६	भूतचित्तन्यपूर्वपक्षः ।
५२६	३	भेदस्य प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसिद्धत्वम् ।

## सूचीपत्रम् ।

७

पृ. पं.	विषयः ।	पृ. पं.	विषयः ।
१८७	६ भवेज्जलौकिकारोप्यप्रतीतिखण्ड- नम् ।	३७६	३ वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वे दोषनिरासः ।
४३६	१ मतानुज्ञानलक्षणम् ।	४१४	८ वाक्यलक्षणम् ।
४५५	१३ मतानुज्ञानलक्षणम् ।	३८६	१६ वाक्यविध्यनिराकरणम् ।
४४९	४ मनश्चेतिन्यनिराकरणम् ।	३३४	८ वाक्यजप्रतीतिः क्रियाफलपुरुषाणां प्राधान्यानुपपत्तिः ।
४६७	७ मनसो लक्षणम् ।	३६२	८ वाक्यार्थप्रतीतिः क्रमस्तत्त्वपटनं च ।
४६८	७ मनोधर्मनिरूपणम् ।	३६३	१२ वाक्यार्थप्रदर्शनम् ।
२८६	३ मन्त्रप्रामाण्यविचारः ।	३२६	१ वाक्यार्थं विप्रतिपत्तयः ।
२८७	३ मन्त्रप्रामाण्यसमर्थनम् ।	३७२	५ वाक्ये पदानां पदे सावधयानां कल्प- नामात्रम् ।
२८८	१ मन्त्राणामुच्चारणमात्रोपयोगित्व- निरासः ।	८३	२५ वाचकानवच्छिन्नवाच्यप्रतिभासे नि- र्विकल्पकाद्येलक्षणपृथक्पक्षः ।
२६२	२ मन्त्रादित्युत्पत्तीनां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् ।	८२	२४ वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतीतिनिरासः ।
५२३	५ मुक्तस्य कर्मणामनाशे ऽपि न संसा- रापत्तिः ।	८०	१० वाच्यप्रतीतिः वाचकानां नियमेन विषयता ।
५२०	३ मुक्तस्य प्राक्तनकर्मणां गतिः ।	८९	२ वाच्यार्थप्रतीतिः वाचकस्य विषय- त्वाभावः ।
१६	२७ मीमांसकमतखण्डनम् ।	३२७	३ वाच्यार्थवैविध्यम् ।
६२	३ मीमांसकमतनिराकरणम् ।	४८३	१ वागादीनामिन्द्रियत्वनिरासः ।
१४६	१ मीमांसकमते उपमानस्वरूपम् ।	१९	१ वादजन्यवितर्कानिरूपणावश्यक- त्वम् ।
१०२	११ मीमांसकमते धर्मस्य योगिप्रत्यक्षा- विषयत्वोपपादनवैफल्यम् ।	५६३	४ वादलक्षणसूत्रस्यपदकृत्यानि ।
१४६	६ मीमांसकानां स्वोक्तिविरोधः ।	५६२	१५ वादलक्षणम् ।
१४७	११ मीमांसकाभिमतोपमाननिराकर- णम् ।	६५४	१७ वित्तेपलक्षणम् ।
१४८	१४ मीमांसकाभिमतोपमानोपयोगा- भावः ।	५४२	२६ विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वखण्डनम् ।
५०८	५ मोक्षदशायां नवानामात्मगुणाना- मुच्छेदः ।	५३७	१० विज्ञानाद्भुतवादः ।
५१०	१ मोक्षदशायां सुखसत्तानिरासः ।	५४३	१४ विज्ञानाद्भुतवादे कल्पनालाघवा- भावः ।
५६५	६ मोक्षशास्त्रे जल्पनिरूपणोपयोगः ।	५६६	२ वितयडालक्षणम् ।
५१४	५ मोक्षार्थप्रवृत्त्यवसराभावः ।	३५४	७ विधिर्विशेषनिरूपणम् ।
५१३	५ मोक्षोपायनिरूपणम् ।	३४९	१४ विधिस्वरूपनिरूपणम् ।
५१७	१५ मोक्षोपायानुष्ठानसम्भवः ।	३४०	१५ विध्याश्रयणवैयर्थ्यपूर्वपक्षः ।
५१५	२३ मोक्षोपायासम्भवपूर्वपक्षः ।	३४२	६ विध्याश्रयणावश्यकत्वम् ।
५१६	११ मोक्षोपायिकाश्रमनिरूपणम् ।	१८५	२ विपरीतख्यातिविषयनिरूपणम् ।
१०७	२० योगिनां सर्वज्ञत्वे ज्ञातेयः ।	१७६	१२ विपरीतख्यातिविषये ऽख्यातिसम- र्थनम् ।
१०३	२१ योगिप्रत्यक्षसाधनम् ।	१८४	१० विपरीतख्यातिः दोषोद्धारः ।
११०	२ लक्षणापञ्चकनिरूपणम् ।	१७५	१ विपरीतख्यात्याभावाद्धेयः ।
२७१	३ लौकायतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।	१८२	१० विपरीतख्यातिसमर्थनम् ।
२१६	१६ वर्णभेदोपपादनम् ।	५६९	१४ विभागगुणान्तरत्वनिरासः ।
३८०	५ वर्णवाचकत्वपक्षे शब्दशब्दस्य समु- दाये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।	५६०	१३ विभागजविभागखण्डनम् ।
२२१	३४ वर्णसामान्यपुरस्कारार्थप्रतीत्युप- पत्तेर्न वर्णनित्यत्वम् ।	५५६	११ विभागजविभागसाधनम् ।
३६८	२५ वर्णानां वाचकत्वनिरासः ।	६००	३ विकृल्लक्षणम् ।
		६०१	१२ विकृल्लक्षणसूत्रव्याख्यान्तरनि- रासः ।

- पृ. पं. विषयाः ।
- ३८४ ८ विशिष्टस्य साध्यत्वे उपपत्तिः ।
- ५४० २४ विशुद्धज्ञानतत्त्वावगमस्य मोक्षहेतुत्वम् ।
- ५४१ ३ विषयज्ञानयोर्भेदोपपादनम् ।
- ५४४ १३ विषयज्ञानयोर्भेदानुमाननिरासः ।
- ३२ १ विषयद्वैविध्यस्य प्रत्यक्षेणानुमानेन वा न सिद्धिः ।
- ७ १८ विषयपदार्थानावश्यकत्वम् ।
- ५३४ २ विषयेषु शब्दाध्यासनिरासः ।
- ४०६ २२ वृद्धव्यवहारेण वेदार्थव्युत्पत्त्यसंभ्रमः ।
- २६१ ६ वेदचतुष्टयसमानत्वोपसंहारः ।
- २८० १० वेदगतस्य घातपुनरुक्तदोषनिरासः ।
- ३४२ ५ वेदप्रामाण्यसाधकहेत्वन्तरनिरासः ।
- २७२ ५ वेदप्रामाण्यस्य प्रकारान्तरेणाक्षेपः ।
- २७३ १६ वेदप्रामाण्यसाधकपरिहारः ।
- ३४७ १६ वेदप्रामाण्यसाधकमोपायः ।
- २५१ १७ वेदप्रामाण्यसाधकमोपायान्तरम् ।
- २६६ ३ वेदप्रामाण्योपसंहारः ।
- २६८ ४ वेदब्राह्मणमानामपि प्रामाण्यम् ।
- २३६ १३ वेदरचनानां विलक्षणस्य कर्तृवैलक्षण्यप्रयोजकत्वम् ।
- १८८ १७ वेदानां परतः प्रामाण्योपसंहारः ।
- ३३८ १६ वेदानां पृथिव्यादिकर्तृकत्वम् ।
- ३३३ ६ वेदानां सकर्तृकत्वसाधकहेतोः सत्यतिपक्षान्निरासः ।
- १६७ ११ वेदानामपौरुषेयतया स्वतःप्रामाण्यम् ।
- २४६ २० वेदानामपौरुषेयनिश्चयोपायः ।
- ३०४ १४ वेदानामीश्वरकर्तृत्वे आक्षेपः ।
- २३२ १६ वेदानामीश्वरकर्तृत्वोपसंहारः ।
- १६० ६ वेदानामीश्वरः कर्ता ।
- ५०६ ७ वेदान्यभिमतमोक्षस्वरूपनिरासः ।
- ४०४ २० वेदार्थप्रतीतिः व्युत्पत्त्यसंभवपूर्वपक्षः ।
- ४०५ १५ वेदार्थावधारणोपायः ।
- ५७६ १२ वेदार्थोपाध्यायविलक्षणम् ।
- ३७५ १४ व्यक्तित्वे शब्दव्यापारसाधनम् ।
- ३२६ ६ व्यक्तित्ववैलक्षण्यकत्वं केषां चित्पदानाम् ।
- ३२० १ व्यक्तित्ववैलक्षण्यव्याख्यानपरिहारः ।
- १२३ ५ व्यतिरेकव्यक्तिनिश्चयावश्यकत्वम् ।
- ६० ११ व्यवसायात्मकपदकत्वम् ।

- पृ. पं. विषयाः ।
- ४१२ १ व्याकरणप्रयोजनत्वेनेतानामजनत्वेऽपवादनम् ।
- ४१४ २१ व्याकरणलक्षणानामव्यवस्थितत्वम् ।
- ४११ ३ व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वाक्षेपः ।
- ४१० ८ व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वानुपपत्तिः ।
- ४१३ १२ व्याकरणस्य शब्दसंस्कारकत्वानुपपत्तिः ।
- ४२४ ६ व्याकरणस्य सप्रयोजनत्वं वेदाङ्गत्वं च ।
- ४१८ २१ व्याकरणस्यानुपादेयत्वाक्षेपः ।
- ४२५ २२ व्याकरणस्यावश्याध्ययत्वम् ।
- ४०७ १ व्याकरणेन वेदार्थावधारणानुपपत्तिः ।
- १२२ १० व्याप्तिपक्षे व्यतिरेकनिश्चयानपेक्षत्वादिनामानामतोपपादनम् ।
- ११८ ३ व्यतिरेकनिश्चयानुपपत्तिः ।
- १२१ १४ व्याप्तेर्मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वम् ।
- ३१६ २३ व्याप्तेरान्तरत्वं ब्राह्मण्यं चानुपपत्तिः ।
- ४१ ६ शक्तिरूपपदार्थान्तरव्यवहनम् ।
- ६६ २१ शक्तेः प्रत्यक्षसाध्यत्वम् ।
- ४२ ३ शक्त्यनङ्गीकारेऽपि कार्यप्रतिबन्धोपपत्तिः ।
- २३० २८ शब्दकार्यत्वोपसंहारः ।
- २२७ १ शब्दग्रहणानुपगमे तद्वृत्तजातिप्रत्यक्षानुपपत्तिः ।
- २१६ १६ शब्दग्रहणोपपादनम् ।
- २१५ ३ शब्दज्ञशब्दव्यवहनम् ।
- २२२ ७ शब्दत्वजातिसाधनम् ।
- २०५ ४ शब्दनित्यत्वपूर्वपक्षः ।
- २१८ ५ शब्दनित्यत्वप्रमाणद्वयम् ।
- २२३ २ शब्दनित्यत्वसाधकहेत्वन्तरदुषणम् ।
- २१२ १६ शब्दनित्यत्वोऽपि ध्वनिभिः करणसंस्काराच्च नियतग्रहणानुपपत्तिः ।
- २१० ५ शब्दनित्यत्वोऽपि प्रमाणान्तरम् ।
- २१७ २२ शब्दनित्यत्वोपसंहारः ।
- १५० ३ शब्दप्रमाणलक्षणसूत्रम् । ७ ।
- १५७ १५ शब्दप्रामाण्यसमर्थनम् ।
- १५६ १४ शब्दप्रामाण्योपसंहारः ।
- ३८२ २१ शब्दकुत्रापि स्फोटस्याप्रतीतिः ।
- १५६ ८ शब्दार्थाध्ययनार्थोपायः पुरुषगुणदोषनिमित्तकत्वम् ।
- ३८१ ८ शब्दलक्षणम् ।
- २२६ १६ शब्दस्य गुणत्वसाधनम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।	पृ.	पं.	विषयाः ।
१५३	११	शब्दस्य प्रमाणात्तरत्नसमर्थनम् ।	६	६	षोडशपदार्थप्रतिपादने ऋक्षेप- रिहारे ।
१५४	४	शब्दस्य साध्यत्वपक्षत्वनिराकरणम् ।	७३	३	संनिकर्षावश्यकत्वम् ।
१५२	६	शब्दस्यानुमानगतार्थत्वात्तेयः ।	६३	२३	संभवेतिहायोः प्रमाणात्तरत्वा- त्तेयः ।
१५५	२०	शब्दस्यानुमानात्प्रायेक्षम् ।	१६३	२	संवादेन प्रामाण्यपक्षेहेतुत्वखण्ड- नम् ।
५३३	८	शब्दाद्वैतनिराकरणम् ।	१६६	२३	संवादेन बाधकशङ्कानिवृत्तिमात्रं प्रामाण्यं तु स्वतः ।
५३२	१	शब्दाद्वैतपूर्वपक्षः ।	५५६	८	संशयजनने ज्ञानयोगव्यापत्तिनि- रासः ।
२१४	१०	शब्दानां कार्यत्वापेक्षया अभिव्यक्ती कल्पनालाघवम् ।	५८७	१	संशयनिर्णयान्तराले तर्कसत्तानिह- यणम् ।
२०६	६	शब्दानां नित्यत्वे प्रमाणम् ।	५६२	१६	संशयपक्षविधित्वोपसंहारः ।
२०६	२१	शब्दानां निरवयवत्वम् ।	५५४	४	संशयनक्षणमूत्रम् ।
२०७	२	शब्दानामनित्यत्वे संगतिग्रहणानु- पपत्तिः ।	५५५	६	संशयनक्षणमूत्रयोजना ।
१५८	६	शब्दानामर्थसंस्थानित्वस्याभाष्य- निरासः ।	५५७	११	संशयनक्षणमूत्रव्याख्यान्तरम् ।
२३१	१	शब्दानित्यत्वहेतवः ।	६२७	२१	संशयसमलक्षणम् ।
२११	१०	शब्दाभिव्यक्त्यावनुपपत्तिः ।	३३०	२३	संसर्गस्य वाक्यजधीविषयत्वम् ।
२२५	४	शब्दाभिव्यक्तिपक्षे ऽनुपपत्तिः ।	३३४	१६	संसृष्टानां पदार्थानां वाक्यार्थत्वम् ।
२२८	१२	शब्दाभिव्यक्तिपक्षे कोऽप्यशब्दग्रह- णानुपपत्तिः ।	३७७	१४	संस्कारस्य स्मृतेरन्यत्रापि हेतुत्वम् ।
२४५	२४	शब्दार्थव्यवहारस्येश्वरसमयनिमि- त्तकत्वम् ।	२३५	१२	सकृत्कृत्याकृत्कृत्यसाधकहेतुः प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वविचारः ।
२४३	७	शब्दार्थसंबन्धनित्यतानिराकरणम् ।	४६३	१६	सत्कार्यवादनिराकरणम् ।
२४२	७	शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वात्तेयः ।	६८	२४	सत्तायां निर्विकल्पकविषयत्वाभावात् ।
२४१	५	शब्दार्थसंबन्धनिरूपणम् ।	६०४	५	सप्रतिपक्षप्रयोगावसरवदर्थनम् ।
१८६	६	शब्दे परतः प्रामाण्यसमर्थनम् ।	६०२	५	सप्रतिपक्षलक्षणम् ।
३४८	१८	शब्देऽङ्गोदरे ऽपि नियोगे व्युत्पत्ति- पक्षोपपादनम् ।	६०३	१	सप्रतिपक्षस्य हेत्वाभासान्तरेभ्यो भेदः ।
४७४	३	शरीरलक्षणमूत्रम् ।	६०५	१	सप्रतिपक्षोदाहरणान्तरदूषणम् ।
४७५	१५	शरीरस्य धार्मिकत्वपाञ्चभौतिक- त्वपरीक्षा ।	२४५	१२	समयस्यैव शब्दार्थसंबन्धत्वम् ।
४३६	१७	शरीरस्येच्छाद्यावयवत्वाभावः ।	६३	१२	सर्विकल्पकज्ञानानामर्थविषयक- त्वम् ।
३४५	१८	शाब्दभावनानिराकरणम् ।	६४	१८	सर्विकल्पकज्ञानानामर्थविषयकत्वे ऽपि िषयपत्त्याभावात् ।
३४४	३	शाब्दभावनाया एव विधित्वम् ।	६५	१	सर्विकल्पकज्ञानानामप्रामाण्यनि- रासः ।
२	१६	शास्त्रस्यैव स्वर्गापवर्गदर्शकत्वम् ।	६६	८	सर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
११४	१३	शिशुपात्यशुल्लस्येस्तादात्म्या- भावः ।	२७०	१४	सर्वाङ्गमानां वेदोपलभ्यमानतित्त्वं कत्वम् ।
५५२	२	शून्यवादोपदेशस्य मुमुक्षुविश्वासा- त्त्वाभावः ।	४४४	१०	सर्वेषां भाषानां लघिकत्वेऽनुमानम् ।
१३०	२	शेषवदनुमानोदाहरणम् ।	२३६	१६	सर्वेषां वेदानामेकः कर्ता ।
३५१	७	श्वेनादौ विधेरप्रवर्तकत्वम् ।	१०६	४	सांख्यप्रत्यक्षलक्षणव्यवहदनम् ।
३६	१०	श्रुतार्थापत्तेरनुमानागतार्थत्वम् ।	४६०	१६	सांख्यमतनिरासः ।
४५	३१	श्रुतार्थापत्तेरनुमानान्तर्भावोपपाद- नम् ।			
६३७	४	वर्द्धपक्षीनियमोपपादनम् ।			

पृ.	पं.	विषयाः ।	पृ.	पं.	विषयाः ।
४८८	१	सांख्यमतेन प्रकृतिपुरुषनिरूपणम् ।	५६५	३	सिद्धान्तलक्षणतद्विभागः ।
४८९	१	सांख्यमतेनोपपादनम् ।	२६२	६	सिद्धार्थानां प्रामाणान्तरसापेक्ष- हेतुकाप्रामाण्यनिरासः ।
५८८	८	सांख्यमीमांसकाभिमतोद्वेगपुन- रुपणम् ।	७५	६	सुखादीनां ज्ञानरूपत्वनिराकरणम् ।
२६	७	सांख्याभिमतप्रमाणलक्षणखण्ड- नम् ।	७६	२०	सुखादीनां सव्यभिचारत्वोपपाद- नम् ।
४८७	५	सांख्याभिमतबुद्धिनिराकरणम् ।	१२७	३	सूत्रस्यत्रिविधपदकृत्यम् ।
४९१	३	सांख्याभिमतबुद्धिनिरासः ।	३७५	१३	स्फोटनिराकरणम् ।
४९२	६	सांख्याभिमतसृष्टिक्रमनिरासः ।	३७८	६	स्फोटपक्षे कल्पनागारवम् ।
५१२	१	सांख्याभिमतसम्यक्पुनिरासः ।	३७९	३	स्फोटस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
६२२	१४	साधर्म्यवैधर्म्यसमलक्षणम् ।	३८९	१३	स्फोटस्वरूपनिरूपणम् ।
४२२	१५	साधुत्वस्य व्याकरणीयदेशसहक- शोन्नैन्द्रिययावत्त्वम् ।	३७०	६	स्फोटाङ्गीकारे आक्षेपपरिहारः ।
४९६	५	साधुशब्दानां वाचकत्वव्यवस्थाप- नम् ।	२६३	१३	स्मात्तत्त्वमाणां योगिप्रत्यक्षगम्यत्वम् ।
२६५	६	साध्यानामपि सिद्धपदार्थाङ्गत्वोप- पादनम् ।	१८३	५	स्मृतिप्रमोषनिराकरणम् ।
४२३	१६	साध्यसाधुविभागस्य प्रामाणिक- त्वम् ।	८६	१	स्मृत्युपस्थापितस्य भ्रमविषयत्वम् ।
४०६	३	साध्यसाधुशब्दविभागानुपपत्तिः ।	११५	११	स्यभावहेतूदाहरणनिराकरणम् ।
१४	५	सामणीस्वरूपम् ।	४०२	१८	स्वमते पदानां वाक्यार्थधीजनक- त्वोपपादनम् ।
६१५	११	सामान्यलक्षणम् ।	३६४	६	स्वमते वाक्यार्थप्रतीत्युपपादनम् ।
१३३	५	सामान्यतोदृष्टशेषवदनुमानयो- र्भेदः ।	६६	८	ज्ञानादिवुद्धीनां प्रत्यक्षफलत्वे आ- क्षेपः ।
३१४	१२	सामान्यानां निःसामान्यत्वे ऽपि व्यक्तीनां न तथात्वम् ।	५६६	१८	हेत्वाभासलक्षणविभागी ।
११७	२	साहचर्यस्यैवानुमितहेतुत्वम् ।	५७३	१	हेतुलक्षणम् ।
			५७५	६	हेतुस्वरूपान्तरम् ।
			६४५	६	हेत्वन्तरलक्षणम् ।
			६५८	२५	हेत्वाभासानां निग्रहस्यानन्वयम् ।



## न्यायमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

६०	५० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	५०	५० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	४ ममायं	मामयं	१५०	६ आप	आप
६	४ प्रति पाद	प्रतिपाद	१५३	२९ गतिर्लिङ्गा	गतिर्लिङ्गा
६	३ ईदृशि	ईदृशि	१५५	४ यद्वाप्यते	यद्वाप्यते
१२	४ स्येवाभेदवत्सु	स्येव भेदवत्सु	॥	१६ तत्राप्येवं	यत्राप्येवं
१५	२४ जगभङ्गि	जगभङ्गि	॥	५६ टि. वाख्या	वाख्या
१६	१५ अर्थे हि०	अर्थे श्लोकः	१७६	१० दर्शनादिना	दर्शनादिना
१८	७ चित्रस्यैव	चित्रस्यैव	१७६	२९ समर्थ इष्यते	समर्थयिष्यते
२०	२९ कल्पनायैव प्र	कल्पनायै प्र	१८१	१७	
२२	१६ किं चि	कं चि	१८५	८ निराकारः	निजाकारः
३८	२५ प्रमान्तर	प्रमान्तर	॥	२२	
४२	२६ शक्तमव्या	शक्तमव्या	१८६	३ कण्ट	कण्ट
४२	२७ मिति । तथा	मिति तथा	१८८	१३	
४५	७ सुत्कोप	सुत्कोप	१८४	२० व्यापितरिति	व्यापिता भतिरिति
१२	१६ दृष्टान्ते	दृष्टान्ती	१८६	२४ एव । ते	एव ते ।
१०	१६ यत्र	न च	१८६	२ यत्र	यत्र
६२	२४ किं कृतम्	किंकृतम्	२११	२ न चान्यः	न चान्यः ।
६४	१२ टीप	टीप	२१५	६	
१०	५ हानोपेक्षा	हानोपादानोपेक्षा	॥	१३	
६६	१ नयनवच	नयनवच	॥	१५	
६६	२४ निरङ्कुश	निरङ्कुश	२१७	१ प्रातिध्यते	प्रतिरुध्यते
१०	३ करणं ब्राह्म	करणं ब्राह्म	२२६	२० कर्मशब्दः	कर्म शब्दः
१०	१७ तदनुपादाने	तदनुपादाने	२३१	५ टि. न्यायपार्ति	न्यायपार्ति
११	१५ नोद्वोत्	नोद्वोत्	२३७	१ मन्याथा	मन्यथा
६१	२३ प्रतीति	प्रतीति	॥	॥	पठन्त एव
८५	११ दण्ड	दण्ड	२४४	१ प्रत्याकत्व	प्रत्यायकत्व
८८	१२ विल्यक	विकल्पक	॥	२८	
८८	१७ संनिर्घो	संनिर्घो	२४७	१७ दिवभिममत	दिवभिममत
८६	१ विज्ञानमद्य	विज्ञानमद्य	२५३	१ न तत्स	न न तत्स
८६	१६ पूर्वमेव	पूर्वमेव	२५४	११ अयुजुः	अयुजुः
८८	२१ यद्येव नैकं	यद्येव नैकं	२७०	२२ कातिका	काठका
८६	६ व्यति	व्यति	२७३	२५ तदर्थन	तदर्थन
८६	२४ तद्युदात्त	तद्युदात्त	२७५	१६ कलादर्शनं	कलादर्शनं
१३	१३ स्थिति	स्थिति	२७७	*टि. वार्तिके	वार्तिके
०५	११ नव्यतेषां	नव्यतेषां	२८१	६	
०८	२० धमा	धर्मा	२८२	७ उद्गच्छेद् इति	उद्गच्छेद् इति ।
१५	६ तद्वतो	तद्वतो	२८५	२५ अस्ति	अस्ति
३१	१५ यावत्पुनः	यावत्पुनः	॥	२६ प्रमायय	प्रमायय
४४	१० व्यसना	वर्त्मना	२८६	७ वाक्याना	वाक्याना
१०	१६ न निवेदितम्	न न वेदितम्	२८७	२१ विविचिता	विविचिता

पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३२७ १४ दिसकल	दिसकल	३५८ ११ मात्रण	मात्रेण
" २४		" १२ सिध्यते तस्मा	सिध्यतेतस्मा
३०० *टि० वार्तिके	वार्तिके	३६३ ७ मर्थस्यार्थे	मर्थस्यार्थे
३२७ ११		३६४ १ वाक्य	वाक्ये
३२० २५		३६८ २० तदुपा	तदुपा
३२१ ७ यच्छब्दे	यच्छब्दे	३७५ १७ निवृत्ता	निवृत्ता
" २१ व्यक्तम्	व्यक्तम्	३७८ ४ स्थित	स्थित
३२४ ४ पीडयेमहि	पीडयेमहि	३८० २ किमने	किमनेने
" १४ तदा यत्तु सं	तदायत्तु सं	३८१ ११ वसीयन्ते	वसीयन्ते
३२६ १६ संख्येष्टो	संख्येष्टो	३८२ २४ समाश्रयसो	समाश्रयसो
३३७ हेर्दिग आ० ४	आ० ५	" २६ प्रतीतिरिति	प्रतीतिरिति
३३८ २६ कारण	करण	३८६ १ सत्यत्व	सत्यत्वे
" २८ कारण	करण	३८६ १० मन्येच्छ	मन्येच्छ
३३६ २२ होत्रम्	होत्रम्	३८६ २३ पदार्थप्र	पदार्थप्र
" २३ कारण	करण	३८६ २० वाच्यता	वाच्यता
३४३ ५ लिङ्गादि	लिङ्गादि	४०५ ३ शब्दात्या	शब्दस्या
३४४ १३ यथा च	यथा च	" २५ कर्तु	कर्तु
३४५ २१ चेदेत	चेदेत	४११ २१ चिदिति	चिदिति
३४७ ६ प्रेरणात्मक	प्रेरणात्मक	" १७ किं चि	किं चि
" ८६ इति	इति	४१३ २३ ब्रह्मणा	ब्राह्मणा
३४८ २१ दृष्टे	दृष्टे	" २६ येषं कथ	येषंकथ
३४२ १७ नञि	नञि		



**श्रीः**  
**न्यायमञ्जर्यां परिगृहीतग्रन्थग्रन्थकारनामानि ।**

ग्रन्थकाराः ।		ग्रन्थाः ।	
पृ.	पं.	पृ.	पं.
४	१ अक्षपादः	२	२० अथर्ववेदः
६६	१७ आचार्याः	२४७	२४ आयुर्वेदः
२१५	२३ आर्हताः	२	२१ ऋग्वेदः
१०६	४ ईश्वरकृष्णः	५	२० गीतमसूत्रम्
११७	४ कणादतः	२५४	१३ कान्वाद्यापनिषत्
२३५	२५ कालिदासः	५२६	१७ जाक्षालश्रुतिः
६३६	५ कीर्तिः	२०६	१८ जैमिनिसूत्रम्
२७०	२२ गीतमयमापस्तम्बसंवत्सरातिकादयः	३६	११ तन्त्रवार्तिकम्
२७४	५ गौरीमूलकम् ग्रन्थकारपितामहयामः	२५३	६ तैत्तिरीयब्राह्मणम्
६४६	२ चरकः	६४०	२३ नारदस्मृतिः
२८	१७ चार्वाकः	२५३	१३ नारायणोपनिषत्
५	१ जैमिनिः	५६	२६ न्यायभाष्यम्
६४०	२३ नारदः	२३१	१२ न्यायवार्तिकम्
२०१	२५ पतञ्जलिः	२६५	१ पाश्चरात्रम्
५	२ घाणिनिः	१३६	२७ प्रश्नस्तपादभाष्यम्
५	३ पिङ्गलः	३७१	४ बृहदारण्यकोपनिषत्
४२६	५ पुण्ड्रान्तः	२५४	२४ ब्रह्मोपनिषत्
३६	६ प्रभाकरः	१२०	१६ भामती
४६	१८ प्राभाकराः	२३३	१२ भारतम्
८३	२५ प्रथराः	२५३	१५ मनुस्मृतिः
२६६	१६ व्यासः	३२५	६ महाभाष्यम् ।
२८	१८ बौद्धाः	२००	१६ मुण्डकोपनिषत्
३	१० भट्टः	२	२१ यजुर्वेदः
२१३	१२ भर्तृमित्रः	३	२७ याज्ञवल्क्यस्मृतिः
८०	१८ भर्तृहरिः	२०१	२५ योगसूत्रम्
४१३	२४ भाष्यकारः	१०३	२४ रामायणम्
२५५	७ मनुः	८०	१८ वाक्यपदीयम्
८४	२१ माघः	३२१	१२ वैशेषिकसूत्रम्
२८	१६ मीमांसकः	२५३	१२ शतपथब्राह्मणम्
२५६	१७ याज्ञवल्क्यः	१७	१२ शाबरभाष्यम्
१०६	६ राजा	५	६ श्लोकावार्तिकम् ।
४१३	२० वार्तिककारः	१६६	२२ श्वेताश्वतरोपनिषत्
७७	२३ बुद्धनैयायिकाः	४८२	२६ सांख्यकारिका
६७	६ व्याख्यातारः	२	२१ सामवेदः
२५१	२ व्यासः		
२५५	२१ शङ्खलिखितौ		
७४	१५ शाक्याः		
२५५	१७ शातातपः		
११७	२५ शौद्धोदनिश्चयः		
२८	१६ सांख्यः		
३३	८ सीमातः		



## न्यायमञ्जर्या उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४३५	५	हेतोरगम	हेतोरगम
४३५	१७	मिच्छ	मिच्छा
४३५	२८	ग्रहणे	अग्रहणे
४३७	२६	रिक्तता	रक्तता
४४६	१६	प्रसारणम्	प्रसारणम्
४५३	१	भङ्गता	भङ्गिता
४५८	२२	नश्वराभावाः	नश्वरा भावाः
४५६	२७	कस्याभावात्	कस्य भावात्
४६२	६	क्षणानु	क्षणाय
४६२	२८	तदुप	तदनुप
४६३	१३	दवच्छिन्न	दविच्छिन्न
४६७	३	यदय	यदह
४७४	२०	तस्मिन् वेष्टमनि	तस्मिन्वेष्टमनि
४७४	२६	यव व्याप्ति	यवाव्याप्ति
४७५	१६	नानेक	नानैक
४७६	१५	द्यनुपलम्भ	द्युपलम्भ
४७८	८	न तेज	तु तेज
४७९	१३	प्रत्यक्षे	प्रत्यक्षे
४८५	१७	तद्गुणानां	तद्गुणानां ग्रहणं
४८७	१	निवर्त्य	निवर्त्य
५०३	१०	संस्कार	तिरस्कार
५०४	२४	संचित्य	संचिन्य
५०५	४	खर्गा	खर्गा
५१३	१२	तीन्ति	न्तीति
५१३	२०	भावातुच्छेद	भावात्तुच्छेद
५१४	१६	वासीजु बु	वासी जुबु
५१७	१६	तदाभ्यासा	तदभ्यासा
५२२	१	नित्या कर्मा	नित्यकर्मा
५२५	११	धार	धान
५२८	२०	परिच्छेदे	परिच्छेदे
५२९	४	च्छेदं	च्छिन्नं
५३९	४	अर्थो	अर्थे
५४०	१६	नुभावो	नुभाव्यो
५४२	२४	तस्माद्गुणिता	तस्माद्गुणिता
५४७	२१	इति	इति न
५४८	४	यदनुभाव	यदनुभव

पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५४०	१३	दश	दश
५४२	१४	निधान	निदान
५४५	२४	भूमानेषु	भूयमानेषु
५४६	२२	समान्य	सामान्य
५६७	१५	धर्म	धर्मि
५६६	७	मा	मात्रं
५६६	६	यत्त	यत्ते
५७६	१५	भाववृद्धि	भाववृद्धि
५८०	२४	उभय	उभया
५८०	२६	साध्य	साध्या
५८२	७	मिति उप	मतिरुप
५८३	२३	पुनर्वचनं निगम- नमसाधनाङ्ग- चनत्वादपाये-	पुनर्वचनं निगम- नमधुना
५८४	१३	शङ्कायाः	शङ्कायाः
५८५	१	मूलत्वाद्याप्ति	मूलत्वाद् व्याप्ति
५८६	२६	लक्षणभावा	लक्षणायाभावा
५८७	१८	नियतंते	न नियतंते
५८८	१७	प्रतिकरणं	प्रतिप्रकरणं
५९०	२४	न जाने	न जाने जाने
५९२	२१	प्रमाणातर्क	प्रमाणतर्क
५९८	२२	साधारणा	साधारण्य
५९९	१७	विरुद्धव्यभिचारी	विरुद्धाव्यभिचारी
५९९	२६	याविरुद्ध	याविरुद्ध
६०४	१	दुत्तीति	दुत्तिनी
६२७	६	प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नान्तरीय
६२७	२३	प्रतिक्रियते	क्रियते
६३१	२५	गुह्यारण्याद	गुह्यारण्याद
६३५	१	साधनाव्यादी	साधनवादी
६३५	६	नन्तरीक	नन्तरीयक
६३५	१४	श्चेद	श्चेद
६४४	१८	निह्वीत	निह्वीत
६४६	१६	साधनाविषय	साधनविषय

**श्रीः**  
**न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवचनानाम-**  
**नुपलब्धस्थलानां विवरणम् ।**

पृ.	पं.
३८६	१३ अह्नस्यपादिवाक्यस्य०
३०	१२ अधिगतमर्थ०
२६	१७ अनलार्थनलं पश्यन्०
३१	१० अन्यथेवाग्निसंखन्या०
३१	८ अन्यदेवन्द्रियपाह्य०
६२	२३ अर्थोपयोगे ऽपि पुनः०
४२५	२४ आगः पवित्रं०
५२६	१८ आसुर्विधातु०
३२७	१६ उपसर्गवशाद्भातु०
१०७	८ क्षयोणामपि यज्ज्ञानं०
३०२	६ एकप्रत्ययमर्थस्य०
५२२	२६ एकमेवेदृशं०
६३	१४ एकस्यायंस्वभावस्य०
६४	३ एष गुणी रूपादिभ्यो०
१०५	८ कामशोकामयोन्माद०
१८२	४ कार्यं चेदवगम्येत०
१८४	८ कृतश्च शूलविध्वंसो०
५०२	१४ जरावियोगमरण०
२६	१३ तत्परिच्छिन्ननि०
१५६	१८ तत्त्वमपि भवति०
५३८	२० तत्रानुभावमात्रेण०
४८५	७ तथापि नितरां०
७४	२० तदतदूपिणो भावाः०
३१८	१६ तदयुक्तं प्रतिव्यक्ति०
५२१	२१ सृष्ट्याखनिरगाधेयं०
४०५	६ तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्०
४१८	२० दुष्टग्रहयहोता वा०
५३६	१ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये०
३	१० धर्मं प्रतीयमाद्ये तु०
४२२	१७ न यद् गिरिग्रहं०
३३५	२३ न सा केन चिदुत्पाद्या०
१६२	२० न हीश्वरतयेश्वरो०
३०३	१६ नानोपाध्युपकाराङ्ग०
४०५	१ नाभिनवाः के चन०

पृ.	पं.
१२८	७ नासिद्धे भावधर्मो ऽस्ति०
१८६	२६ पूर्वस्मिन् प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे०
२३६	२६ प्रतिमन्वन्तरे ज्ञेया०
२३	१६ प्रमाणमविसंज्ञादकत्वं०
११८	२१ प्रमाणास्यागोप्यत्वात्०
४००	३ प्रमाणात्तरदर्शनं०
१५६	१३ प्रमाणात्तरदर्शनमत्र०
२८	२४ प्रापणशक्तिः प्राप्तायं०
५२२	५ प्रार्थमानं फलं०
५३६	२ आहसिद्धिः स्याद्०
५१६	६ भोगाभ्यासमनु०
४०१	२२ मतद्वयमपीदं तु०
१२२	१२ मम त्वद्वृद्धिमात्रेण०
१६२	२ मृत्पटवडचक्रसूत्रादि०
६२	५ यः प्रागजनको बुद्धेः०
१८६	१७ यथा हि स्वप्नदृष्टोऽर्थः०
५४०	१४ यदाभासं प्रमेयं०
४६२	१७ रजतं गृह्यमाणं हि०
४२५	२७ रूपान्तरेण०
५५०	२५ वर्ततएव श्रूमः
४१२	२५ वाक्येभ्य एव परि०
२८३	२७ विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः
३४०	२७ विधेर्लक्षणमेतावत्०
६३	३ विशेषणं विशेष्यं च०
४१८	२७ वृत्तिभूतं तिला मायाः०
६३	७ सङ्कृतस्मरणोपायं०
३१	२ समानविषयत्वे च०
५१७	२५ सर्वेषां सविपक्ष०
७०	१६ सव्यापारप्रतीतिस्त्वात्०
६४०	२४ सारस्तु व्यञ्जहारानां०
६५५	६ सिद्धं यादृगधिष्ठातु०
३६०	२५ स्मरणादभिलाषेण०
४०५	४ स्वयं रागादिमात्तार्थं०

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां टिप्पण्याम-  
प्रदर्शिततत्तद्ग्रन्थस्थलानां तत्तत्स्थलविवरणम् ।

पृ. पं.		पृ. पं.	
३५	२२ अग्निरामोपदेशात्० न्यायभाष्ये अ. १ आ. १ सू. ३	३४५	१४ यदात्मभूति या चैषा० ४०४ एष्टे टिप्पणी द्रष्टव्या
६	४ अथ शब्दानुशासम् । महाभाष्यस्य प्रथमवाक्यम्	३६६	२८ पदानि स्वैस्वम्० शाबरभाष्ये अ. १ पा. १ सू. २५
२५१	१० अधर्मे धर्मरूपे वा० श्लो. वा. सू. ४ श्लो. १०५	४०३	२९ प्रकृतिप्रत्ययो यद्वत्० श्लो. वा. वाक्याधिकरणे श्लो. २५६
५३८	३ अप्रत्यक्षेऽपलम्भस्य० सर्वदर्शनसंग्रहे बीजदर्शने	१९	२४ प्रदीपः सर्वविद्यानाम्० न्यायभाष्ये अ. १ आ. १ सू. १
४०७	२९ असाधुरनुमानेन० वैयाकरणभूषणे का. शक्तिनि. ३७	४६०	१७ प्राप्ते शरीरभेदे० सांख्यकारिका ६८
५२९	२५ आत्मज्ञे चैत० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. ११०	५२५	२९ भूतभाष्यपयोगं हि० तन्त्रवार्तिके अ. २ पा. २ सू. १२
५८८	४ आर्षे धर्मापदेशे च० तन्त्रवार्तिके अ. १ पा. ३ पृ. ८०	२६६	२० भान्तेरनुभवाद्वापि० तन्त्रवार्तिके अ. १ पा. ३ सू. २
२६४	४ इतिहासपुराणाभ्याम्० अत्रैव पृ. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या	२२	६ यत्रापि स्यात् परिच्छेदः श्लो. वा. सू. २ श्लो. ७४
२५१	२० इदं पुरयमिदं पाप० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. ३	४४३	२० यस्मिन्नेव हि सन्ताने० सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने
२०२	७ कुलालवच्च नैतस्य० श्लोकवार्तिके सू. ५ श्लो. ७६	२६६	६ यदा यदा हि धर्मस्य० भगवद्गीता अ. ४ श्लो. ७
३२७	५ कदम्बिहितो भावो० महाभाष्ये अ. १ पा. १ आ. ४ सू. ६८	४६७	२५ यावत्कीर्तेत्० सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने
१३५	२४ चोदना हि भूते भवन्तम्० शाबरभाष्ये अ. १ पा. १ सू. २	४४३	२५ चर्वातपाभ्यां किं व्योमः सर्वदर्शनसंग्रहे बीजदर्शने
२३९	१६ जातिमत्वेन्द्रियत्वादि० श्लो. वा. अनुमानसंग्रहे श्लो. २९	६४४	७ विस्पष्टश्चाक्षपादोक्तो० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. १५३
५४०	१६ नान्योऽनुभाष्यो० सर्वदर्शनसंग्रहे बीजदर्शने	४०८	२९ वाचकत्वाविशेषे वा० वैयाकरणभूषणे का. शक्तिनि. ३७
५२९	२९ नित्यनैमित्तिके० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. १०६	५३६	२६ सहेऽपलम्भनियमा० सर्वदर्शनसंग्रहे बीजदर्शने

अत्र वैयाकरणभूषणसारसर्वदर्शनसंग्रहयोः प्रदर्शने तत्प्रदर्शितवाक्यानामन्यत्रादृष्टत्वात्  
कृतं न तु तयोरेतद्व्याख्यानीनत्वं साधयितुमिति बोध्यम् ।



श्रीगणेशाय नमः ।

## न्यायमञ्जरी ।

जयन्तभट्टकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।



नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानेश्वर्यमयात्मने ।

सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

नमामि यामिनीनाथलेखालङ्कृतकुन्तलाम् ।

भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ २ ॥

सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये ।

विघ्नान्धकारसूर्याय गङ्गाधिपतये नमः ॥ ३ ॥

जयन्ति पुरजिद्वत्तसाधुवादपविचिताः ।

निदानं न्यायरत्नानामक्षपादमुनेर्गिरः ॥ ४ ॥

अक्षपादमताम्भोधिपरिमर्षरसोत्सुकाम् ।

विगाहन्तामिमां सन्तः प्रसरन्तीं सरस्वतीम् ॥ ५ ॥

नानागुणरसास्वादखिन्ना ऽपि विदुषां मतिः ।

आलोकमाचक्षेणेममनुगृह्णातु नः श्रमम् ॥ ६ ॥

न्यायोपधिषनेभ्यो ऽयमाहुतः परमो रसः ।

इदमान्वीक्षिकीक्षीरान्नवनीतमिवोद्धृतम् ॥ ७ ॥

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।

वचोविन्यासवैचित्र्यमाचम्य विचार्यताम् ॥ ८ ॥

तेरैव कुसुमेः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।

अपूर्वरचने दाम्नि दधत्येव कुतूहलम् ॥ ९ ॥

यद्वा निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति साधवः ।

प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानामशिक्षिताः ॥ १० ॥

सौन्दर्यं वाङ्मयोद्यानलीलाविहरणोद्यतेः ।

विदग्धैः क्रियतां कर्णे क्षिराय न्यायमञ्जरी ॥ ११ ॥

अक्षपादप्रणातो हि विततो न्यायपादपः ।

सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्भरः ॥ १२ ॥

वयं मृदुपरिस्पन्दास्तदारोहणपङ्क्तवः ।

न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम् ॥ १३ ॥

तदेकदेशलेशे तु कृतो ऽयं विवृतिश्रमः ।

तमेव चानुगृह्णन्तु सन्तः प्रणयवत्सलाः ॥ १४ ॥

असङ्क्षेपेऽपि नात्मीयैरल्पैरपि परस्थितैः ।

गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चिचमेषां विचेष्टितम् ॥ १५ ॥

परमार्थभावनाक्रमसमुन्मिषत्पुलकलाञ्छितकपोलम्\* ।

स्वकृतीः प्रकाशयन्तः पश्यन्ति सतां मुखं धन्याः ॥ १६ ॥

इह प्रेक्षापूर्वकारिणः पुरुषार्थसम्पदमभिवाञ्छन्तः तत्साधनाधिग-  
मोपायमन्तरेण तदवाप्तिमन्त्रमानास्तदुपायावगतनिमित्तमेव प्रथममन्वे-  
षन्ते । दृष्टादृष्टभेदेन च तद्विविधः पुरुषार्थस्य पन्थाः । तस्य दृष्टे विषये  
रुचिः प्रकृष्टवृद्धव्यवहारसिद्धान्वयव्यतिरेकाधिगतसाधनभावे भोजनादावन-  
येक्षितशास्त्रस्यैव भवति प्रवृत्तिः । न हि मलिनः स्नायात् बुभुक्षितो वा  
ऽश्नीयादिति शास्त्रमुपयुज्यते । अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्ध-  
तमसविलुप्रालोक्तस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सकलसदुपायदर्शने  
दिव्यं चक्षुरस्मदादेर्न योगिनामिव योगसमाधिजज्ञानाद्युपायान्तरमपीति ।  
तस्मादस्मदादेः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तच्च चतुर्दशविधं यानि विद्वांस-  
श्चतुर्दश विद्यास्थानान्याचक्षते । तत्र वेदाः चत्वारः प्रथमो ऽथर्ववेदः†  
द्वितीय ऋग्वेदः तृतीयः यजुर्वेदः चतुर्थः सामवेदः । एते चत्वारो वेदाः  
साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम आत्मा  
ज्ञातव्य इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिशास्त्रमपि मन्वादुपनिबद्धमष्टकाशिखाकर्म-  
प्रपाप्रवर्तनादिपुरुषार्थसाधनोपदेश्येव दृश्यते । अश्रूयमाणफलानामपि  
कर्मणां फलवता विधिवृत्तपरीक्षायां वक्ष्यते । सर्वो हि शास्त्रार्थः पुरुषार्थ-

\* पुस्तकद्वये ऽपि परमार्थदायनेति पुलकाञ्छतेति च दृश्यते । परमार्थभावेनेति पुलकला-  
ञ्छतेति तु युक्तमिति तथैव निवेक्षितम् ।

† अत्रोपपत्तिं चतुर्थान्तिके स्वयमेव वक्ष्यति ।

पर्यवसायी न स्वरूपनिष्ठ इति । इतिहासपुराणाभ्यामपि उपाख्यानादिवर्णनेन वैदिक एवार्थः प्रायेण प्रतन्यते । यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदे ममायं प्रतरिष्यतीति† ॥

तदेवं वेदपुराणधर्मशास्त्राणां स्वत एव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावत्वाद्विद्यास्थानत्वम् । अङ्गानि व्याकरणज्योतिःशिक्षाछन्दोनिरुक्तानि वेदार्थोपयोगिपदादिव्युत्पादनद्वारेण विद्यास्थानत्वं प्रतिपद्यन्ते । तेषामङ्गसमाख्यैव तदनुगामितां प्रकटयति । विचारमन्तरेणाव्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणान्मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदाकरस्येतिर्कर्तव्यतारूपमनुबिभ्रतीति विद्यास्थानतां प्रतिपद्यते । तथा च भट्टः ।

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अत एव सप्रमङ्गमिति न गण्यते मीमांसा प्रत्यासन्नत्वेन वेदैकदेशभूतत्वात् । विचारसहाये हि शब्दः स्वार्थे निराकाङ्क्षं प्रबोधयितुं क्षमः । न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्रावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्थाः कथमिव बहुवितव्ययासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमादित्येरेन्त्साधवः । किं वा तदानीं स्वामिनि परिस्त्वाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति । तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति पर्दं विद्यास्थानम् । विद्यास्थानत्वं नाम चतुर्दशानां शास्त्राणां पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते । वेदनं विद्या तच्च न घटादिवेदनमपि तु पुरुषार्थसाधनवेदनं विद्यायाः स्थानमाश्रय उपाय इत्यर्थः । तच्च पुरुषार्थसाधनपरिज्ञानोपायत्वं कस्य चित्साक्षात्कारेण कस्य चिदुपायद्वारेणेति तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते । यथोक्तम् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति\* ॥

अन्यथाप्युक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तमुत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्र-  
मुच्यते । न्यायस्तर्कौ ऽनुमानं सो ऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः साङ्ख्यार्हतानां  
तावत्त्वपणकानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं कियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्यं  
रक्ष्यते इति नासाविह गणनार्हः । बौद्धास्तु यद्यपि अनुमानमार्गावगाहन-  
नेपुणाभिमानोदुरा कन्धरामुद्रहन्ति तथा ऽपि वेदविरुद्धत्वात्तत्तर्कस्य कथं  
वेदादिष्विद्यास्थानस्य मध्ये पाठः । अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति  
पदेपदे दर्शयिष्यामः । चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिज्ञेप्रव्या एव कः क्षुद्रतर्कस्य  
तदीयस्येह गणनावसरः । वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवमस्यां जन-  
तासु प्रसिद्धायामपि षट्तरक्यामिदमेव तर्कन्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्र-  
मुक्तम् । इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते  
आन्वीक्षिकी षयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामी-  
क्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा ऽनुमानमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वी-  
क्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दशं दर्शिताः । नैष विरोधः ।  
वार्तादण्डनीत्यौदृष्टैकप्रयोजनत्वेन सर्वपुरुषार्थोपदेशविद्यावर्गे गणनानर्ह-  
त्वात्प्रय्यान्वीक्षिक्योश्च तत्र निर्देशाच्चतुर्दशैव विद्याः । ननु वेदप्रामाण्य-  
निर्णयप्रयोजनश्चेन्न्यायविस्तरः कृतमनेन मीमांसात एव तत्सिद्धेः । तत्र  
ह्यर्थविचारवत्प्रामाण्यविचारो ऽपि कृत एव । सत्यम् । स त्वानुषङ्गिकः  
तत्र मुख्यस्त्वर्थविचार एव । पृथक्प्रस्थाना हीमा विद्याः सा च वाक्या-  
र्थविद्या न प्रमाणविद्येति । न च मीमांसकाः सम्यग् वेदप्रामाण्यरक्षण-  
क्षमां सरणिमवलोकयितुं कुशलाः । कुतर्ककष्टकनिकरनिरुद्धसञ्चरमार्गा-  
भासपरिभ्रान्ताः खलु ते इति वक्ष्यामः । न हि प्रमाणान्तरसंवाददार्ढ्यमन्त-  
रेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते किमुत तदधीनवृत्तिरेव शब्दः ।  
शब्दस्य हि समयोपकृतस्य बोधकत्वमात्रं स्वाधीनमर्थतथात्वेतरत्वपरि-  
निश्चये तु पुरुषमुखप्रेक्षित्वमस्यापरिहार्यम् । तस्मादाप्रोक्तत्वादेव शब्दः  
प्रमाणीभवति नान्यथेत्येतन्नास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादयिष्यते । नन्वक्षपा-

दात्पूर्व कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्पमिदं\*मुच्यते । जैमिनेः पूर्व केन वेदार्थो व्याख्यातः पाणिनेः पूर्व केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्व केन च्छन्दांसि रचितानि । आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तौस्तौस्तत्र तत्र कर्तृनाचक्षते । ननु वेदप्रामाण्यं निर्विचारसिद्धमेव साधयो मन्यन्ते इति किमत्र विचार-यत्नेन । न संशयविपर्ययासनिरासार्थत्वात् । यस्य हि वेदप्रामाण्ये संशयानां विपर्ययस्ता वा मतिस्तं प्रति शास्त्रारम्भः । न हि विदितवेदार्थे प्रति मीमांसा प्रस्तूयते । तदुक्तम् ।

नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेयते† इति । भवति च चतु-  
ष्कारः पुरुषः अक्षः सन्दिग्धो विपर्ययो निश्चितमतिश्चेति । तत्र निश्चि-  
तमतिरेष मुनिरमुना शास्त्रेणाक्षस्य ज्ञानमुपजनयति संशयानस्य संशयमुप-  
हन्ति विपर्ययतो विपर्ययां व्युत्स्यतीति तान्प्रति युक्तः शास्त्रारम्भः ।  
कुतः पुनरस्येषैरपि निश्चितमतित्वं जातम् । उच्यते । भवति तावदेव  
निश्चितमतिः स तु तपःप्रभावाद्वा देवताराधनाद्वा शास्त्रान्तराभ्यासाद्वा  
भवतु किमनेन तत्रैतत् स्यात्त एव शास्त्रान्तरादस्मादेतेरपि तत्त्वाधिगमो  
भविष्यति इति किमक्षपादप्रणीतेन शास्त्रेण । परिहृतमेतत् संक्षेपविस्तरवि-  
वक्षया शास्त्रप्रणयनस्य‡ साफल्यत् । विचित्रचेतसश्च भवन्ति पुरुषा  
इत्युक्तम् । येषामित एवाज्ञानसंशयविपर्यया विनिवर्तन्ते तान्प्रत्येतत्प्रणयनं  
सफलमितीदं प्रणीतवानाचार्यः । तत्रेदमादिसूत्रम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदूष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-  
निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्था-  
नानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

ननु किमर्थो ऽयमादिवाक्यारम्भः । को ऽयं प्रश्नः । शास्त्रं चेदार-  
म्भणीयं क्रमवृत्तित्वाद्वाचः प्रथममवश्यं किमपि वाक्यं प्रयोक्तव्यं न ह्यादि-  
वाक्यमकृत्वा द्वितीयादिवाक्यप्रणयनमुपपद्यते इति ग्रन्थकरणमेवाघटमानं

\* अत्यल्पस्येवमुच्यत इति सूत्रे ।

† शास्त्रप्रणयनं यस्य साफल्यमिति सूत्रे पाठः ।

‡ ब्रह्मो. वा. ब्रह्मो. ४३ ।



स्यात् । आह । न खल्वेवं न जाने किं तु यदेव शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेन स्थितं तदेव व्युत्पाद्यतां किमादौ तदभिधेयप्रयोजनकीर्तनेन । उच्यते ।

आदिवाक्यं प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने ।

प्रति पादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये ॥

अभिधेयफलज्ञानविरहास्तमितोद्यमाः ।

श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थमाद्रियन्ते न सूरयः ॥

को हि नाम विद्वानविदितविषये निष्प्रयोजने च कर्मणि प्रवर्तते ।

आह च भट्टः ।

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वा ऽपि कस्य चित् ।

यावत्प्रयोजनं नेतुं तावत्तत्केन गृह्यतइति\* ॥

ननु प्रयोजनपरिज्ञानमादौ श्रोतृणां कुतस्त्यमिति चिन्त्यम् । किमस्मादेव वाक्यादुक्त युक्तितः वाक्यं तावदनिश्चितप्रामाण्यं कथं प्रयोजननिश्चयाय प्रभवति संशयाद्वा प्रवृत्तौ वेदार्थे ऽपि तथैव स्यादिति शास्त्रमनारब्धव्यं स्यात् । युक्तितः प्रयोजनावगमः शास्त्रे सर्वस्मिन्नधीते सति सम्भवति नेतरथेति तदवगमपूर्विकायां प्रवृत्तावितरेतराश्रयः शास्त्राधिगमात् प्रयोजनपरिज्ञानं प्रयोजनपरिज्ञानाच्च शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तिः । उच्यते । आदिवाक्यादेव श्रोतुः शास्त्रप्रयोजनपरिज्ञानमर्थसंशयाच्च श्रवणे प्रवृत्तिः ।

वेदे ह्यसिद्धप्रामाण्ये महाक्लेशेषु कर्मसु ।

नानर्थशङ्कया युक्तमनुष्ठानप्रवर्तनम् ॥

बहुवित्तव्ययायासवियोगसुगमे ऽध्वनि ।

प्रवृत्तिरुचितोदारफले लघुपरिश्रमे ॥

शृण्वन्त एव जानन्ति सन्तः कतिपयेर्दिनेः ।

किमेतत्सफलं शास्त्रमुत मन्दप्रयोजनम् ॥

सूक्ष्मेक्षिका तु यद्यत्र क्रियते प्रथमोद्यमे ।

असौ सकलकर्तव्यविप्रलोपाय कल्पते ॥

आतौ हि भिषजं पृष्ठा तदुक्तमनुतिष्ठति ।

तस्मिन्त्वविचिकित्सस्तु व्याधेराधिक्यमाग्रयात् ॥

तेनादिवाक्याद्विज्ञाय साभिधेयं प्रयोजनम् ।

तत्सम्भावनया कार्यस्तच्छास्त्रश्रवणादरः ॥

येरप्यादिवाक्यमित्थं व्याख्यायते क्लिप्तान्वितपदार्थकं वाक्यमनु-  
बादेयं दशदाडिमादिवाक्यवत् । अन्वितपदार्थकमपि निप्रयोजनमनुपादेयमेव  
सदसद्वायसदशनविमर्शवाक्यमिव । तदिहोपादेयताव्यापकप्रयोजनाद्यनुपल-  
म्भादनादरणीयत्वमिति व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानः प्रयोजनाद्यभि-  
धायिनाऽऽदिवाक्येन निवृत्ताशङ्कः क्रियते इति तैरपि प्रयोजनप्रतिपादनमेवा-  
दिवाक्यस्यार्थ इत्युक्तं भवति । तत्प्रतिपादनेनैव व्यापकानुपलब्धिपरिहारा-  
दाशङ्का निवारिता भवति इति । यदपि प्रवृत्तिहेतोरर्थसंशयस्य तर्कापरनाम्न  
ओचित्यस्य वा समुत्पादनमादिवाक्येन क्रियते इति के चिदाचक्षते तदपि  
प्रयोजनाभिधानद्वारकमेव । प्रयोजनविषयो हि संशयो वा सम्भावनाप्रत्ययो वा  
प्रवृत्त्यङ्गभूतस्तेनोत्पादनीय इति तदुत्पत्तौ प्रयोजनाभिधानमेवादिववाक्यस्य  
व्यापारः संशयस्तु वस्तुवृत्तोपनत एव पुरुषवचसां द्वैविध्यदर्शनात् । शौच-  
समाचारसाधुतादिना तु तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययो ऽपि लोकस्य भवतीति ।  
तस्मात्प्रयोजनप्रतिपादनार्थमेवादिववाक्यमिति सूक्तम् ।

यच्च श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं तद्वक्तुं युक्तमादितः ।

न च प्रयोजनज्ञानादन्यदस्ति प्रवर्तकम् ॥

अभिधेयकथनमपि तत्साध्यप्रयोजनोपपादनाय श्रोतृबुद्धिसमाधा-  
नाय च कर्तव्यमेव ।

अर्थाक्षिप्रस्तु संबन्धः फलशास्त्राभिधेयगः ।

तन्निर्देशेन सिद्धत्वाच्च स्वकण्ठेन कथ्यते ॥

अभिधेयस्य शास्त्रस्य वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धः शास्त्रा-  
र्थस्य निःश्रेयसस्य च साध्यसाधनभावः संबन्धः तदाश्रयनिर्देशादेव  
सिद्धः । अभिधेयास्तु प्रमाणादयो नियहस्थानपर्यन्ताः षोडश पदार्थाः  
प्रथमसूत्रे निर्दिष्टस्तेषां स्वरूपमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते । अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि  
प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्परिच्छेद्यामात्मादि । नानार्थावमर्शः संशयः । हिता-  
हितप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं च प्रयोजनम् । हेतोः प्रतिबन्धावधारणं दृष्टान्तः ।  
प्रमाणतो ऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः । परार्थानुमान-

वाक्येकदेशभूताः प्रतिज्ञादयो ऽवयवाः । सन्दिग्धेर्धै ऽन्यतरपक्षानुकूलकारण-  
दर्शनातस्मिन्सम्भावनाप्रत्ययस्तर्कः । साधनोपलम्भजन्या तत्त्वावबोधो  
निर्णयः । वीतरागवस्तुनिर्णयफलो वादः । विजिगीषुकथा पुरुषशक्तिपरीक्षण-  
फला जल्पः । तद्विशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुषदवभासमाना हेत्वाभासाः ।  
अर्थविकल्पेः वचनविघातश्छलम् । हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं प्रत्यवस्थानं जातिः ।  
सत्यवस्तुप्रतिभासः विपरीतप्रतिभासश्च नियहस्थानम् । तच्च वक्ष्यमाणल-  
क्षणसूचनिर्देशानुसारेण कानि चिदेकवचनान्तानि पदानि विग्रहे ग्रहीत-  
व्यानि प्रमाणावयवहेत्वाभासानां बहुवचनेन विग्रहो दर्शयितव्यः शेषाणा-  
मेकवचनेन लक्षणसूत्रेषु तथा निर्देशात् । एवं चेद्वेशलक्षणयोरेकविषयता  
नितरां दर्शिता भवति । इतरैतरयोगे द्वन्द्वः समासः । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति  
सम्बन्धमात्रेषूपी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठी । तत्त्वस्य  
ज्ञायमानत्वेन निःश्रेयसस्य चाधिगम्यमानत्वेन कर्मत्वात् । नन्वेवं व्याख्या-  
यमाने तत्त्वप्रमाणादिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादसमासः प्राप्नोति सापेक्षम-  
समर्थं भवतीत्याहुः । न चेदं प्रधानं सापेक्षं येन भवति वै प्रधानस्य  
सापेक्षस्यापि समास इति राजपुरुषः शोभन इतिवत्समस्यते उत्तरपदार्थ-  
प्रधानत्वात्षष्ठीतत्पुरुषस्य ज्ञानमेवात्र प्रधानं तत्त्वमुपसर्जनम् । अतश्च  
ऋदुस्य राज्ञः पुरुष इतिवदसमास एव युक्तः । ननु ज्ञानमपि प्रमाणादिसा-  
पेक्षं भवत्येव तद्विषयं हि तदिति । न तत्त्वपदेनास्य निराकाङ्क्षीकृतत्वात् ।  
तत्त्वस्य ज्ञानमिति तदिदानीं तत्त्वमेव सापेक्षं वर्तते कस्य तत्त्वमिति  
तस्मात्तत्त्वस्योपसर्जनस्य सतः सापेक्षत्वादसमास एवेत्येवमभिप्रेतमानाः  
के चन तत्त्वं च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयं व्याचक्षिरे तत्पुनर्युक्तम् ।  
ज्ञानस्य स्वतस्तत्त्वातत्त्वविभागाभावात् । विषयकृतो हि ज्ञानानां तथाभावो  
ऽतथाभावो वा तदेतत्तत्त्वविषयज्ञानं भवति न स्वतस्तत्त्वस्वभावम् । किं  
पुनरिदं तत्त्वं नाम सतो ऽसतो वा वस्तुनः प्रमाणपरिनिश्चितस्वरूपं सत्त्व-  
प्रवृत्तिनिमित्तं तदित्युच्यते । तस्य भावस्तत्त्वमिति तच्च ज्ञानेन निश्चीयते ।  
तत्परिच्छिन्दज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । ज्ञानस्यापि तद्रूपं ज्ञानान्तरपरि-  
च्छेदमेव भवति । निर्णेतत्त्वाच्च प्रमाणादय इति व्यतिरेकनिर्देश एव  
युक्तः । न चासमासप्रसङ्गमात्रादन्यथा वर्णनमुचितम् । ईदृशानां समा-

सानां सामर्थ्यानपायेन बहुशो दृष्टत्वाद् देवदत्तस्य गुसकुलमिति । उपसर्जनं नोपसर्जनमिति न कारणमेतत्समासे विग्रहवाक्यसमानार्थतया समासे भवति सा चेह विद्यते यव । वैयाकरणा अपि ईदृशि पदानि समस्यन्त्येव । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । तस्माद्यथाभाष्यमेव षष्ठीष्यव्याख्यानमनवद्यम् ।

ननु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य कथं निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वमिति वक्तव्यम् । वेदप्रामाण्यसिद्धये चेदं शास्त्रमिति तावन्मात्रमेव ध्युत्पाद्यतां किं षोडशपदार्थकन्याग्रन्थेन । उच्यते । आत्मापवर्गपर्यन्तद्वादशविधप्रमेयज्ञानं तावदन्यज्ञानानौपयिकमेव साक्षादपवर्गसाधनमिति वक्ष्यामः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिरासे सति तन्मूलः संसारो निवर्तते इति प्रमेयं तावदवश्योपदेश्यम् । तस्य तु प्रमेयस्यात्मादेरपवर्गसाधनत्वाधिगम आगमेकनिबन्धनः ।

तस्य प्रामाण्यनिर्णीतिरनुमाननिबन्धना ।

आप्नोक्तत्वं च तल्लिङ्गमविनाभाषि वक्ष्यते ॥

प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते ।

को ऽन्यस्सन्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः ॥

आयुर्वेदादिवाक्येषु दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः फलम् ।

वचः प्रमाणमाप्नोक्तमिति निर्णीयतां यतः ॥

उपमानं तु क्व चित्कर्मणि सोपयोगमित्येवं चतुष्कारमपि प्रमाणं प्रमेयवदुपदेष्टव्यम् । संशयादयस्तु पदार्था यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेये चान्तर्भवन्तो ऽपि न्यायप्रवृत्तिहेतुत्वात्पृथगुपदिश्यन्ते । न्यायश्च वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनपूर्वकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमुपयातीति दर्शितम् ।

तच्च नानुपलब्धे ऽर्थे न निर्णीते प्रवर्तते ।

किं तु संशयिते न्यायस्तदङ्गं तेन संशयः ॥

प्रयोजनमनुद्दिश्य न च न्यायं प्रयुज्यते ।

दृष्टान्तः पुनरेतस्य सम्बन्धग्रहणास्पदम् ॥

सिद्धान्तो ऽपि धर्मप्राप्तेनाश्रयासिद्धतामपोद्धुरज्यायं प्रवर्तयति । ननु संशयपदेन न्यग्रविषयं सन्दिग्धं धर्मिणमभिदधता ऽऽश्रयासिद्धिरयो-

दृतेषु । सत्यम् । क्व चित् विषये संशयमन्तरेणापि न्यायप्रवृत्तिर्दर्शयिष्यते  
इति संशयितैकविषयन्यायनियमाभावात्सिद्धान्तो ऽपि वक्तव्यः ।

न्यायाभिधाने ऽवयवाः परं प्रत्युपयोगिनः ।

परार्थमनुमानं च तदाहुर्न्यायवादिनः ॥

ननु प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां तदभिधेयो सिद्धान्तदृष्टान्तो गम्येते एव  
किं पृथगुपादानेन । यद्येवं हेत्वाख्येनावयवेन तदभिधेयसिद्धेरनुमानमपि  
पृथग् न वक्तव्यं स्यात् । एवं भवतु किं नश्चिन्नम् । मेवम् । अभिधेये  
न्याये निरूपणीये तदभिधायिनामवयवानामवसर इति तदर्थः प्रथमं  
व्युत्पादनाहो भवतीतरथा ऽवयवमात्रोपदेशएव शास्त्रं समाप्येत । तर्कः  
संशयविज्ञानविषयीकृततुल्यकल्पपक्षद्वयान्यतरपक्षशैथिल्यसमुत्पादनेन तदि-  
तरपक्षविषयं प्रमाणमक्लेशसम्पद्यमानप्रतिपक्षव्युदासमनुगृह्णाति मार्गशुद्धिमाद-  
धान इति पृथगुपदिश्यते । स चाशयशुद्धिमुपदर्शयितुं वादे प्रयोच्यते इति  
अन्यतराधिकरणनिर्णयमन्तरेण न पर्यवस्यति न्यायोपरमकारणत्वेन तस्य  
प्रवर्तको निर्णय इतरथा निरवसानमनासादितफलं को नाम न्यायमार-  
भेत । ननु तत्त्वज्ञानपदेन गतार्थत्वात् पृथग्वक्तव्यो निर्णयः निर्णयो हि  
तत्त्वज्ञानमेव । अस्त्येतत् । किं तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणान्तरकरण-  
कमपि भवति न तस्य न्यायोपरमहेतुत्वमेष तु साधनदूषणसराणिचोद-  
जन्मा निर्णयस्तदुपरमहेतुः पृथगुपादानमन्तरेण न लभ्यते । नन्वनुमा-  
नपदादेशे तर्हि यथाभिलषितो लप्स्यते निर्णयः । तदयुक्तम् । अनुमानफलं  
निर्णयो नानुमानम् । करणस्य प्रमाणत्वात्निर्णयोपादानमन्तरेण तदनुमानम-  
फलमपर्यवसितं स्यात् । उभाभ्यां तर्हि तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यामयमात्रे-  
प्स्यते निर्णयः । अनुमानस्य तत्त्वज्ञानान्तत्वात् । न । निर्णयोपादाना-  
द्विना तदन्तत्वासिद्धेः लिङ्गाभाससमुत्थतत्त्वज्ञानाभाससम्भवात् । ननु संशय-  
पूर्वकत्वादनुमानस्य सामर्थ्यान्निर्णयान्ततैव भविष्यति इति संशयानुमानत-  
त्त्वज्ञानपदैर्गतार्थो निर्णयः । मेवम् । संशयपूर्वकत्वे ऽप्यनुमानस्य तदाभा-  
सोपजनितनिर्णयाभाससम्भवात् । न चैष नियमः संशयपूर्वकमनुमान-  
मिति । तस्मादनुमानस्य विशिष्टनिर्णयावसानत्वलाभाय निर्णयपदमुपादेय-

मित्यलं प्रसङ्गेन । घादे तु विचार्यमाणे न्यायः संशयच्छेदनेनाध्यवसिताव-  
बोधमध्यवसिताभ्यनुज्ञातं च विदधतत्त्वपरिशुद्धिमादधातीति वीतरागेः  
शिष्यसन्नद्धचारिभिः सह घादः प्रयोक्तव्यः । जल्पवितण्डे तु दुष्टतार्किको-  
परचितकपटदूषणाडम्बरसन्ताप्यमानसरलमतिसमाश्वासनेन तदुदयस्थित-  
त्वज्ञानसंरक्षणाय क्व चिदवसरे वीतरागस्याप्युपयुज्यन्ते इति वक्ष्यामः ।  
हेत्वाभासाः सम्यगन्यायप्रविवेकोपकारद्वारेण तदुपयोगिनो हेत्वाभासस्वरूपा-  
वधारणे हि सति तद्विलक्षणतया हेतवस्सुखमवगम्यन्ते । नन्वत्र विप-  
र्ययो दृश्यते हेत्ववगमे सति तदितरहेत्वाभासव्यवस्थापनात् । सत्यमे-  
वम् । तथा ऽपि प्रयोक्तुं च द्वयमपि ज्ञेयं हेतवः प्रयुज्यन्ते हेत्वाभासाश्च  
परिह्रियन्ते इति । यच्च नियहस्यानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनस्-  
पदिश्यन्ते तद्वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन । क्लृप्तातिनियहस्यानानि  
जल्पवितण्डोपकरणानि तेषामवधृतस्वरूपाणां स्वशाक्ये परिवर्जनं क्व चिद-  
वसरे प्रयोगः परप्रयुक्तानां च प्रतिसमाधानमित्यादि शक्यक्रियम् । अतस्ता-  
न्यपि जल्पवितण्डाङ्गत्वाज्ज्ञातव्यानीति पृथगुपदिश्यन्ते ।

दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥

गतानुगतिको लोकः कुमारैस्तत्प्रतारितः ।

मा गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥

तदेवमुपदेष्टव्याः पदार्थाः संशयादयः ।

तन्मूलन्यायनिर्णयवेदप्रामाण्यसंविदे ॥

तेनागमप्रमाणत्वद्वाराऽऽखिलफलप्रदा ।

इयमान्वीक्षिकी विद्या विद्यास्थानेषु गण्यते ॥

आह च भाष्यकारः ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ॥

इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः ।

अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणो ऽपवर्गमार्गोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षेति । नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देशः । उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवस्थापको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य तल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । ननु च विभागलक्षणा चतुर्थ्यपि प्रवृत्तिरस्त्येवाभेदवत्सु प्रमाणसिद्धान्तच्छलादिषु तथा व्यवहारात् । सत्यम् । प्रथमसूत्रोपदिष्टे भेदवति पदार्थे भवत्येव विभागः उद्देशरूपानपायात् उद्देश एवासौ । सामान्यसञ्ज्ञया कीर्तनमुद्देशः प्रकारभेदसञ्ज्ञया कीर्तनं विभाग इति । तथा चोद्देशतयैव तत्र तत्र भाष्यकारो व्यवहरति । अयथायर्थः प्रमाणोद्देश इत्याक्षेपे तस्माद्यथायर्थं एव प्रमाणोद्देश इति च समाधानमभि-  
दधानः । तस्मान्निविधेय प्रवृत्तिः । तत्रोद्देशः प्रथममवश्यं कर्तव्यः अनुद्दि-  
ष्टस्य लक्षणपरीक्षानुपपत्तेः । सामान्यविशेषलक्षणयोरपि पौर्वापर्यनियमो ऽस्त्येव ।  
अलक्षिते सामान्ये विशेषलक्षणावसराभावात् । परीक्षा तु लक्ष्योत्तरकालभा-  
विनीति तत्स्वरूपनिरूपणादेव गम्यते विभागसामान्यलक्षणयोस्तु नास्ति  
पौर्वापर्यनियमः । पूर्वं वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः पूर्वं वा विभागः  
ततः सामान्यलक्षणमुच्यते इति । तदिहोद्देशस्तावद्वाख्यातः । अस्माभिस्तु  
लक्षणसूत्राण्येव व्याख्यास्यन्ते । परीक्षासूत्रसूचितं तु वस्तु सोपयोगलक्षणवर्ण-  
नावसरे एव यथाबुद्धिं दर्शयिष्यते । न पृथक्परीक्षासूत्रविवरणश्रमः करिष्यते ।  
प्रथमसूत्रानन्तरं दुःखजन्मेत्यादि द्वितीयं सूत्रं लक्षणानौपयिकत्वात्नेह विवृ-  
तम् । अपवर्गपरीक्षाशेषभूतत्वानु तदवसरे एव निर्णयिष्यते\* ।

प्रमाणसामान्यलक्षणं विभागसूत्रे त्ववसरप्राप्तत्वादितदानीमेव विनियते ।

**प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि † ॥**

इति अत्रेदं तावद्विचार्यते । किं प्रमाणं नाम किमस्य स्वरूपं किं वा लक्षणमिति । ततः तत्र सूत्रं योजयिष्यते । तदुच्यते । अव्यभिचारिणीम-  
सन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम् । बोधा-  
बोधस्वभावा हि तस्य स्वरूपम् । अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं  
लक्षणम् । ननु च प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणसाधने ऽयं प्रमाण-  
शब्दः । करणं च साधकतमं तमवर्थश्चातिशयः । स चापेक्षिकः साध-

कान्तरसम्भवे हि तदपेक्षयातिशययोगात्किं वित्साधकतममुच्यते । साम-  
 य्याश्चेकत्वात्तदतिरिक्तसाधकान्तरानुपलम्भात्किमपेक्षमस्या अतिशयं ब्रूमः ।  
 अपि च कस्मिन्विषये सामय्याः प्रमाणत्वम् । प्रमीयमाणो हि कर्मभूतो  
 विषयः सामय्यन्तरीभूतत्वात्सामय्येवेति करणतामेव यायात् । निरालम्ब-  
 नाश्चेदानीं सर्वप्रमितयो भवेद्युरालम्बनकारकस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तः-  
 पातित्वात् । कश्च सामय्या प्रमेयं प्रमिमीते । प्रमातापि तस्यामेव लीनः ।  
 एवं च यदुच्यते प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं  
 परिसमाप्यते इति तद्व्याहृत्यते । न च लोको ऽपि सामय्याः करणभाव-  
 मनुमन्यते तस्यां करणविभक्तिमप्रयुञ्जानः । न ह्येवं वक्तारो भवन्ति  
 लौकिकाः सामय्या पश्याम इति किं तु दीपेन पश्यामः चक्षुषा निरीक्षामहे  
 इत्याचक्षते । तस्मान्न सामयी करणमकरणत्वाच्च न प्रमाणमिति नेदं साधु  
 प्रमाणस्वरूपम् । अत्रोच्यते । यत एव साधकतमं करणं करणसाधनश्च  
 प्रमाणशब्दः तत एव सामय्याः प्रमाणत्वं युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण कारकान्तरे  
 क्व चिदपि तमवर्थसंस्पर्शानुपपत्तेः । अनेककारकसन्निधाने कार्यं घटमानम-  
 न्यतरव्यपगमे च विघटमानं कस्मै अतिशयं प्रयच्छेत् । न चातिशयः कार्य-  
 जन्मनि कस्य चिदवधार्यते सर्वेषां तच्च व्याप्रियमाणत्वात् । सन्निपत्य जन-  
 कत्वमतिशय इति चेन्न । आरादुपकारकाणामपि कारकत्वानपायात् । ज्ञाने  
 च जन्ये किमसन्निपत्य जनकं सर्वेषामिन्द्रियमनोऽर्थादीनामितरेतरसंसर्गे  
 सति ज्ञाननिष्पत्तेः । अथ सहसैव कार्यजननमतिशयः । सो ऽपि कस्यां  
 चिदवस्थायां करणस्येव कर्मणोपि शक्यते वक्तुम् । अविरलजलधरधाराप्रबन्ध-  
 बद्धान्धकारनिवहे बहुलनिशीथे सहसैव स्फुरता विदुर्ज्ञतालोकेन कामिनीज्ञा-  
 नमादधानेन तज्जन्मनि सातिशयत्वमवाप्यते । श्वमितरकारकदम्बसन्नि-  
 धाने सत्यपि सीमन्तिनीमन्तरेण तद्दर्शनं न सम्पद्यते । आगतमात्रायामेव  
 तस्यां भवतीति तदपि कर्म कारकमतिशययोगित्वात्करणं स्यात्स्मात्फलो-  
 त्पादाविनाभाविविस्वभावत्वमवश्यतया कार्यजनकत्वमतिशयः । स च साम-  
 य्यन्तर्गतस्य न कस्य चिदेकस्य कारकस्य कथयितुं पार्यते । सामय्यास्तु  
 सो ऽतिशयः सुवचः सन्निहिता चेत्सामयी सम्पन्नमेव फलमिति सेवाति-  
 शयवती । ननु मुख्ययोः प्रमातृप्रमेययोरपि तदविनाभावित्वमतिशयो



ऽस्येव प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमिणोतीति प्रमाता भवति प्रमीयते इति च प्रमेयम् । सत्यमेतत् । किं तु साकल्यप्रसादलब्धप्रमितिसम्बन्धनिबन्धनः प्रमातृप्रमेययोर्मुख्यस्वरूपलाभः साकल्यापचये प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये सम्पद्यते । एवं च साकल्यमन्तरेण प्रमितितमवर्थयोगात्तदेव करणम् । यत्तु किमपेक्षं सामग्याः करणत्वमिति तदन्तर्गतकारकापेक्षमिति ब्रूमः । कारकाणां धर्मः सामग्री न स्वरूपहानाय तेषां कल्पते साकल्यदशायामपि तत्स्वरूपप्रत्यभिज्ञानात् । ननु समयेभ्यः सामग्री भिन्ना चेत्कथं पृथङ् नोपलभ्यते । अभेदे तु सर्वकारकाणि करणीभूतान्येवेति कर्तृकर्मव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः मैवम् । समयसन्निधानाख्यधर्मस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । पृथगवस्थितेषु हि स्थालीजलज्वलनतण्डुलादिषु न समयात्प्रत्ययः समुदितेषु तु भवतीत्यतस्तन्तुपटलपरिघटितघटाद्यवयवविवत्कारककलापनिष्पाद्यद्रव्यान्तराभावे ऽपि समुदायात्मिका सामग्री विद्यते एवेति समुदाय्यपेक्षया करणतां प्रतिपद्यते तस्मान्न परिघादनीयमिदं कस्मिन्कर्मणि सामग्री करणमिति । समुदायिनां सामग्यवस्थायामपि स्वरूपानपायात् समुदायिविशेषे कर्मणि सामग्री करणम् । अत एव न प्रमितेर्निरालम्बनत्वम् । एतेन प्रमाता पृथगुपदर्शित इति विधादत्तुष्टयमपि समाहितम् । यत्त्वम्यधायि सामग्याः करणविभक्तिनिर्देशो न दृश्यते इति तत्रोच्यते । सामग्री हि संहतिः सा हि संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहारपदधीमवतरति तेन सामग्रीं पश्यामीति न व्यपदेशः । यस्तु दीपेन्द्रियाणां तृतीयानिर्देशः स फलोपजननाविनाभाविस्वभावत्वाख्यसामग्रीसरूपसमारोपणनिबन्धनः । अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपेण स्थाल्या पचतीति व्यपदेशो दृश्यते एव । तस्मादन्तर्गतकारकापेक्षया लब्धकरणभावा सामग्री प्रमाणम् ।

अपरे पुनरावृत्ते । सामग्री नाम समुदितानि कारकाणि तेषां द्वैरूप्यमब्रूदयङ्गमम् । अथ च तानि पृथगवस्थितानि कर्मादिभावं भजन्ते । अथ च तान्येव समुदितानि करणीभवन्तीति को ऽयं नयः । तस्मात्कर्तृकर्मव्यतिरिक्तमव्यभिचारादिविशेषणकार्यप्रमाणजनकं कारकं करणमुच्यते । तदेव च तृतीयया व्यपदिशन्ति । दीपेन पश्यामि चक्षुषा निरीक्षे लिङ्गेन बुद्ध्या शब्देन जानामि मनसा निश्चिनोमीति । ननु चीय्येव कारकाण्यस्मिन् पक्षे भवेयुः

ज्ञानक्रियायां तावदेवमेवेतद्यथा भवानाह । पाकादिक्रियासु क्रियाग्रयधारणा-  
द्युपकारमेदपर्यालोचनया भवत्वधिकरणादिकारकान्तरव्यवहारः । प्रमितौ तु  
मनोदीपचक्षुरादेर्न लक्ष्यते विशेष इति तत्सर्वं करणत्वेन सम्मतम् । कस्तेषु  
तमवर्थे इति चेत् । अस्ति कश्चिद् यदयं लोको ऽहं मया जानामि घटेन  
घटं जानामि इति न कर्तृकर्मणी विस्मृत्यापि करणत्वेन व्यपदिशति । नय-  
नमनोदीपशब्दलिङ्गादीनि तु तथा व्यपदिशति सो ऽयमेषां पश्यति कर्तृकर्म-  
वेलक्षणं चक्षुरादीनाम् । तद्वेलक्षणमेव च तेषामतिशय इति तदयमिह  
प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतुर्बर्गेणैव व्यवहारः परिसमाप्यते ।  
तस्मात्कर्तृकर्मविलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्व-  
भावा सामग्री प्रमाणमिति युक्तम् ।

ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते न सूक्ष्मदर्शनास्ते बोधः खलु  
प्रमाणस्य फलं न साक्षात्प्रमाणम् । करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः प्रमी-  
यते ऽनेनेति प्रमाणम् । प्रमीयते इति को ऽर्थः प्रमा जन्यते इति । प्रमा-  
णादवगच्छाम इति च वदन्तो लौकिकाः करणस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यन्ते ।  
यस्तु प्रमा प्रमाणमिति प्रमाणशब्दः स प्रमाणफले द्रष्टव्यः । तथा च  
संशयविपर्ययात्मकं प्रमाणफलमिति ज्ञानमात्ममनोऽनुमाने तद्विशेषणार्थप-  
रिच्छेदे वा विशिष्टप्रमाणजननात्प्रमाणातां प्रतिपद्यते । अव्यभिचारादिवि-  
शेषणोपपन्नमपि ज्ञानमफलजनकमप्रमाणमेव प्रमाणमुच्यते । तदयुक्तम् । सक-  
लजगद्विदितबोधेतरस्वभावशब्दलिङ्गादीपेन्द्रियादिपरिहारप्रसङ्गात् । तस्मा-  
त्साम्यनुप्रविष्टबोधो विशेषणज्ञानमिव क्व चित्प्रत्यक्षे लिङ्गज्ञानमिव लिङ्गि-  
प्रमितौ साहचर्यदर्शनमिवोपमाने शब्दश्रवणमिव तदर्थज्ञाने प्रमाणातां प्रति-  
पद्यते । अत एव बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमित्युक्तम् ।

अन्ये तुल्यसामग्र्यधीनयोर्ज्ञानार्थयोर्साहचर्याहकभावं वदन्तो बोधं  
प्रमाणमभ्युपागमन् । क्षणभङ्गिषु पदार्थेषु सहकार्युपादानकारणपेक्षक्षणान्तरस-  
न्ततिजननेन च लोकयाचामुद्बृहत्सु ज्ञानजन्मनि ज्ञानमुपादानकारणमर्थः  
सहकारिकारणम् अर्थजन्मनि चार्थ उपादानकारणं ज्ञानं सहकारिकारणमिति ।  
ज्ञानं च ज्ञानार्थजन्यमर्थश्चार्थज्ञानजन्यो भवतीत्येवमेकसामग्र्यधीनतया  
तमर्थमव्यभिचरतो ज्ञानस्य तच्च प्रामाण्यमिति । तदिदमनुपपन्नम् । अफल-

जनकस्य प्रमाणत्वापत्तेरित्युक्तत्वात् । अपि च कर्मणि ज्ञानं प्रमाणमिष्यते । यद्येतां सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणेति । स चायमर्थेक्षणे ज्ञानसम-  
कालस्ततः पूर्वोभ्यां ज्ञानार्थेक्षणाभ्यामुपजनित इति तत्कर्मतां प्रतिपद्यतां न-  
पुनः स्वसमानकालप्रसूतज्ञानक्षणकर्मतामिति । ननु च तुल्यसामग्र्यधीनतया  
समानकालतया च तदव्यभिचारसिद्धौ क्व कर्मत्वमुपयुज्यते । इन्त तर्हि  
सहोत्पन्नयोः समानसामग्रीकयोर्गोह्यग्राहकनियमः किंकृत इति कर्तव्यं ज्ञानं  
प्रकाशस्वभावमिति ग्राहकम् । अर्थो जडात्मेति ग्राह्यमिति चेदयमपि विशेष-  
वस्तुल्यकारणयोः कुतस्त्यः । उपादानसहकारिकारणभेदादिति चेन्न । तस्य  
क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यमाणात्वात् । ये हि निराकारस्य बोधरूपस्य नीलपी-  
ताद्यनेकविषयसाधारणत्वाच्च जनकत्वस्य च चक्षुरादावपि भावेनातिप्रसङ्गा-  
त्तदाकारत्वकृतमेव ज्ञानकर्मनियममवगच्छन्तः साकारविज्ञानं प्रमाणमिति  
प्रतिपेदिरे ते ऽपि विज्ञानाद्वैतसिषाधयिषयेवमभिदधानास्तन्निरासप्रसङ्गेष नि-  
रसिष्यन्ते । न ह्येकमेव साकारं ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं च भवितुमर्हतीति  
वक्ष्यते । अर्थस्तु साकारज्ञानवादिनो न समस्त्येव । स ह्यनुमेयो वा स्यात्प्र-  
त्यक्षो वा । नानुमेयः सम्बन्धग्रहणाभावात् । अर्थे हि सति साकारं निराकारं  
तदत्यये नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् । नापि प्रत्यक्षो ऽर्थः ।  
आकारद्वयप्रतीत्यभावात् । अभ्युपगमे चानवस्थाप्रसङ्गात् । अर्थीकारो हि  
निराकारज्ञानगम्यो न भवतीति ज्ञानेनाकारवत्ता गृह्यते । सो ऽयमिदानीं  
ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वादन्वेनाकारवत्ता गृह्यते सो ऽप्यन्वेनेति । अथ वा  
अर्थो निराकारज्ञानग्राह्यतां नोपयातीति स्वग्राहके ज्ञानात्मनि समर्पितात्मा  
भवतीति साकारं ज्ञानमेवेष्टं सम्पन्नमिति पुनरर्थो ऽन्यः कल्पनीयः सो ऽपि  
ग्राह्यत्वात्स्वग्राहकस्य साकारत्वसिद्धये तत्रैव लीयते इति साकारं ज्ञान-  
मेवावशिष्यते इति पुनरर्थो ऽन्य इतीत्यमनवस्था । प्रतिकर्मव्यवस्था तु  
जनकत्वनिबन्धना भविष्यति वस्तुस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । साकारपक्षे  
ऽपि पर्यनुयोगसाम्यमित्यादि सर्वमुपरिष्ठात् सविस्तरमभिधास्यते । साकारपक्षे  
ऽपि च न प्रमाणाद्यतिरिक्तं फलमुपदर्शितमित्यसत्पक्ष एवायम् ।

शाब्दरास्तु ब्रूयते यएते बोधप्रामाण्यवादिनो विज्ञानादभिज्ञमेव  
फलमभिदधति ते वाठं निरसनीया भवन्त्येव वयं तु विज्ञानाद्विज्ञ-

मेव फलमर्थदृष्टताख्यमभ्युपगच्छामः । तेनैव तदनुमीयते ज्ञानं हि नाम क्रियात्मकं क्रिया च फलानुमेया ज्ञातृव्यापारमन्तरेण फलानिष्यते । संसर्गाऽपि कारकाणां क्रियागर्भ एव भवति तदनभ्युपगमे किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन् । न चासंसृष्टानि तानि फलवन्ति । क्रियावैशेष्याच्च कारकं कारकं भवति । अपरथा हि तद्वस्तुस्वरूपमात्रमेव स्याद् न कारकम् । ततश्च न फलार्थिभिरुपादीयेतेति व्यवहारविप्रलोपः । तस्माद्यथा हि कारकाणि तदुलसलिलानलस्याल्यादीनि सिद्धस्वभावानि साध्यं धात्वर्थमेकं पाकलक्ष-  
णमुरीकृत्य संसृज्यन्ते संसृष्टानि च क्रियामुत्पादयन्ति तथा ऽऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षे सति ज्ञानाख्यो व्यापार उपजायते स च न प्रत्यक्षः अर्थस्यैव बहिर्देशसम्बद्धस्य ग्रहणादाकारद्वयप्रतिभासाभावादगृहीतस्यापि तस्य चक्षुरादिवदुपायत्वात्परोक्षोऽपि चासौ विषयप्रकाशतालक्षणेन फलेन कल्प्यते । तदाह भाष्यकारः\* न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिदुद्दिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । वार्तिककृता ऽप्युक्तम्† ।

नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नपपद्यते ।

ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यते । इति ।

तदेष फलानुमेयो ज्ञानव्यापारो ज्ञानादिशब्दवाच्यः प्रमाणम् । इन्द्रियादीनां तदुत्पादकतया ज्ञानमुपचरति न साक्षादिति । अत्र प्रतिविधीयते । अहो बत इमे केभ्यो विभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैकल्यमुपागताः । न खल्वनित्यं परोक्षं ज्ञानं भवितुमर्हति । ज्ञातो ऽर्थे इति क्वचित्द्विशिष्टार्थप्रत्यक्षमर्थदर्शनाद् विशेषणग्रहणे शुक्लः पट इति त्रिविशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । कश्चायमियान्संचासः विषयग्रहणकाले विज्ञानायग्रहणमात्रकेण बाह्यार्थनिर्गुणवादिनः शक्याः शक्याः शमयितुम् । यत्तु क्रियास्वभावत्वात्तस्य परोक्षत्वं तदयुक्तम् । न हि क्रियास्वभावं ज्ञानमपि तु फलस्वभावेति । अपि च क्रिया ऽपि प्रत्यक्षद्वयवर्तिनी प्रत्यक्षेव भट्टानां प्रत्यक्षश्चात्मा तत्किमनेनापराद्धं यदेतदीयक्रियाया अप्रत्यक्षत्वमुच्यते । न चोत्प्रेषणादिभेदभिन्नपरिस्पन्दात्मकव्यापारव्यतिरेकेण बाह्यकारकेष्वपि सूक्ष्मा नाम का चिदस्ति क्रिया । सा हि यदि नित्या

\* शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५ ।

† शंकावार्तिके शून्यवादे प्रश्नो १७८ ।

जातिवद् अथानित्या रूपवद्वस्तुधर्म इष्येत । तच्च यदि नित्या तर्हि सर्वदा वस्तुनः क्रियायोगात्सर्वदा फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । अथ कारकनिर्वर्त्या क्रिया सापी-  
दानीं कार्यत्वात्सव्यापारकारककार्या भवेदित्यनवस्था । निष्क्रियकारककार्यत्वे तु क्रियामिव फलमपि निष्क्रियाण्येव कारकाणि कुर्युरिति किं क्रियाया । ननु करोतीति कारकं क्रियावेशमन्तरेण कारकत्वानुपपत्तेः । सत्यं करोतीति कारकं तत्तु फलमेव करोति न क्रियाम् । ननु करोतीति यद् ब्रूषे सेयमुक्तेव क्रिया भवति चेच्चः कटं करोतीति चेचस्येव कटस्येव करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वात् तत्कृतमेव चेचादीनां कारकत्वम् । उच्यते । नातीन्द्रियक्रियायोगनिबन्धनः कारकभावः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेन तद्योगकृतकारकत्वानधिगमे व्यवहार-  
रविप्रलोपप्रसङ्गात् । क्रियावेशकृतं हि तत्कारकत्वमनवगच्छन्तः कथं फला-  
र्थिनस्तदुपाददीरन् ।

मत्पक्षे कारकत्वं हि नास्ति किं चिदतीन्द्रियम् ।

कारकत्वस्वरूपस्य सहकार्यादिसन्निधिः ॥

तावदेव विनिश्चित्य तदुपादीयते ऽर्थभिः ।

तदेवोपाददानैश्च फलमप्यधिगम्यते ॥

निर्व्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ।

सव्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ॥

अथ व्यापार एवैष सर्वैः संभूय साध्यते ।

किं फलेनापराद्धं वस्तुद्वि संभूय साध्यताम् ॥

यत्तु करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वादित्युक्तं तत्रोच्यते । परिस्पन्द एव भौतिको व्यापारः करोत्यर्थः । न हि वयं परिस्पन्दात्मकं परिदृश्यमानं व्यापारमपह्नुमहे प्रतिकारकं विचित्रस्य ज्वलनादेर्व्यापारस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अतीन्द्रियस्तु व्यापारो नास्तीति ब्रूमहे । ननु पाको नाम धात्वर्थः परिदृ-  
श्यमानज्वलनादिव्यापारव्यतिरिक्त एषितव्य एव तमन्तरेण फलनिष्पत्तेर-  
भावात् । असति च तस्मिन्किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन्नित्युक्तं तदयु-  
क्तम् । यं तमेकं धात्वर्थं साध्यं बुध्यसे स किं समुदितसकलकारकसंपाद्य  
६कैककारकनिर्वर्त्या वा ।

तथाद्यप्य एकैकं भवेत्कारकमक्रियम् ।

एकैकनिष्क्रियत्वे च साकल्ये ऽपि कुतः क्रिया ॥

उत्तरस्मिन्ये प्रत्येकमपि पाकक्रियायोगात्कारकान्तरनिरपेक्षादेकस्मात्कारकात्फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । न च तथाविधधात्वर्थपुरःसरः कारकाणां संसर्गः ।

क्रियानिमित्तसंसर्गवादिना हि द्वयी गतिः ।

सत्यां क्रियायां संबन्धः संबन्धे सति वा क्रिया ॥

मीलनात्पूर्वसिद्धायां क्रियायां मीलनेन\* किम् ।

तथा च जन्येत फलं विभक्तैरपि कारकैः ॥

मीलनात् क्रियासिद्धौ पुनरेकैकमक्रियम् ।

तथा सति न काष्ठानि ज्वलेयुः पिठरादिना ॥

काष्ठानि ज्वलन्ति न तु पचन्ति । मेवम् । सत्यापि पिठरे ज्वलन्त्येव काष्ठानि नान्यत्कुर्वन्ति दृश्यन्ते तस्मात्क्रियान्तराभावात्फलमेवारीकृत्य कारकाणि संसृज्यन्ते । ननु फलमपि सिद्धं चेत्कः सर्वेषां सिद्धस्वभावानां संबन्धः फलं सिद्धं कारकाणि च सिद्धानीति संबन्धाभावः साध्यं चेत्फलं सैव क्रिया परिस्पन्दव्यतिरिक्तेति । मेवं वाचः फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः । ओदनं हि फलं न क्रिया क्रियानाम्नि तु क्रियमाणे न विवदामहे । ननु पाक इदानीं कः न च पचेर्वाच्यशून्यतैव युक्ता । उच्यते । समुदितदेवदत्तादिसकलकारकनिकरपरिस्पन्द एव विशिष्टफलावच्छिन्नः पाक इत्युच्यते । स एव हि पचेरर्थः ता एव काष्ठपिठरादिक्रिया ज्वलनभरणादिस्वभावाः पृथक्तया व्यवस्थिताः तथात्वेनैवावभासन्ते समुदितास्तु सत्यः फलान्तरावच्छेदाद्रूपान्तरेण पाकादिना परिस्फुरन्ति व्यपदिश्यन्ते च । तथा च देवदत्तः पचतीतिवत्काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीति व्यपदेशो दृश्यते । देवदत्तस्यापि दर्वीविघट्टनादिरेव परिदृश्यमानस्तच्च व्यापारः आत्मव्यापारपूर्वको भवितुमर्हति । नेतदेवं न ह्यात्मनो व्यापारः कश्चिदस्ति इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नवशादेव स भौतिकव्यापारकरणतां प्रतिपद्यते ।

\* मीलनादिति युक्तः पाठः । एवमप्येऽपि ।

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् ।

न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥

चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनः ।

एतावदृश्यते त्वञ्च न त्वन्या का चन क्रिया ॥

एतेन भावनाख्यः करोत्यर्थः पुरुषव्यापारो वाक्यार्थ इति यो ऽभ्यु-  
पगच्छति सो ऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । न हि पुरुषव्यापारः कश्चिदुपलभ्यते  
विशिष्टगुणसमन्वय एवास्य कर्तृत्वं न च ज्ञानादयो गुणा एव व्यापारसंज्ञा-  
वाच्याः सिद्धस्वभावत्वात् । ननु क्रियावचनो धातुरिति जानातेरपि क्रियैव  
वाच्या स्यात्सा च क्रिया ज्ञानात्मा पुरुषव्यापारः । नायं नियमः क्रियावचनो  
धातुरिति गडि वदनेकदेशे इत्यपि दर्शनात् । अपि च घटमहं जानामीत्यञ्च  
भवतः किं प्रत्यवभासते घटमिति तावद्विषयः अहमित्यात्मा जानामीति  
तु चिन्त्यं किमञ्च प्रकाशतइति । न व्यापारः परोक्षत्वात् । फलं तु यद्यञ्च  
प्रकाशते तदेव तर्हि धातुवाच्यमभ्युपगतं भवति तस्मान्न क्रियात्मकं ज्ञानम् ।  
यदि च क्रियात्मकं ज्ञानमभविष्यन्न भाष्यकारः क्रियातः पृथगेनं निरदेत्यतः ।  
निर्दिशति च बुद्धिकर्मणी अपि हि प्रत्यभिज्ञायेते ते अपि नित्ये प्राप्नुत  
इति । तस्मादन्यज्ज्ञानमन्या च क्रियेति न क्रियास्वभावत्वान्नित्यपरोक्षं ज्ञानम् ।  
यदि च नित्यपरोक्षो ज्ञानव्यापारः स तर्हि प्रतिबन्धायहृणादनुमातुमपि न  
शक्यः क्रियाविशिष्टबाह्यकारकदृष्टान्तस्य निरस्तत्वात् । आत्मादनुमाने का  
वार्त्तति चेन्न । तञ्च सामान्यतो व्याप्रायहृणस्य सम्भवादिति वक्ष्यामः । इह  
तु बाह्यकारकेष्वपि न तत्पूर्वकं फलं दृष्टमित्युक्तम् । न चार्थापत्तिरपि ज्ञातृ-  
व्यापारकल्पनायेव प्रभवति इन्द्रियार्थसन्निकर्षवशादेवार्थदृष्टताया घटमान-  
त्वात् । का चेयमर्थदृष्टता नाम किं दर्शनकर्मता किं वा प्रकाशस्वभावतेति ।  
तञ्च दर्शनस्य परोक्षत्वात्कथं तत्कर्मता ऽर्थस्य दृष्टत्वाद गृह्येत । विशेषणायहृणे  
विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । अर्थप्रकाशतायास्तु सर्वान्प्रत्यविशेषात्सर्वे सर्वज्ञाः  
स्युः । न स्युः सम्बन्धितयोत्पादादिति चेत् । अकारणमेतत् । अर्थस्यैव हि  
प्रकाशत्यमतिशयो दीपादेरिव न पुरुषनियमेन व्यवतिष्ठते ।

न च द्वित्वादिना साम्यं तस्मिन्नियमदर्शनात् ।

प्रकाशे तु न दीपादेः संबन्धनियमः क्व चित् ॥

यदपेक्षाधियो जातं द्वित्वमस्यैव तद्वहः ।  
 संवेदनमपि प्रज्ञैः कस्यातिशय उच्यते ॥  
 ज्ञातुश्चेदन्तरान्धेन व्यापारेणास्य को गुणः ।  
 ननु नैव क्रियाशून्यं कारकं फलसिद्धये ॥  
 उक्तमपि क्रिया ह्येषा यथादर्शनमिष्यताम् ।  
 ज्ञानं संवेदनं वेति विद्वः पर्यायशब्दताम् ॥  
 संवेदनं तु ज्ञानस्य फलत्वेन न मन्महे ।  
 अर्थातिशयपक्षे तु सर्वसर्वज्ञता पुनः ॥  
 भट्टपक्षाद्विशेषश्च न कश्चित्कथितो भवेत् ।  
 नाभयातिशयो ऽप्येष दोषद्वितयसम्भवात् ॥  
 संवेदनं च तत्केन ग्राह्यं ज्ञानानुमापकम् ।  
 अनवस्था भवेदस्य ज्ञाने संवेदनान्तरात् ॥  
 स्वसंवेद्या च संवित्तिरुपरिष्ठान्निषेत्स्यते ।  
 स्मृतिप्रमोषवादे च रजतस्मरणात्मिका ॥  
 कथं ते फलसंवित्तिः स्वप्रकाशा भविष्यति ।  
 नाभाति स्मृतिरूपेण न चाप्यनुभवात्मना ॥  
 न तृतीयः प्रकारो ऽस्ति तत्कथं सा प्रकाशताम् ।  
 न च क्व चिदनाकारा संवित्तिरनुभूयते ॥  
 इयं संविदयं चार्थ इति नास्ति ह्यभेदधीः ।  
 अर्थाकारानुरक्ता तु यदि संवित्प्रकाशते ॥  
 बाह्यार्थनिर्हवस्तर्हि त्वया सौगतवत्कृतः ।  
 स्वप्रकाशमते युक्तं न फलं संविदात्मकम् ॥  
 तस्मात्फलानुमेयस्य न व्यापारस्य मानता ।

यदपि प्रमाणविशेषमनधिगतार्थग्राहित्वमभिधीयते परैस्तदपि न  
 साम्प्रतम् । प्रमाणस्य गृहीततदितरविषयप्रवृत्तस्य प्रामाण्ये विशेषाभावात् । ननु  
 गृहीतविषये प्रवृत्तं प्रमाणं किं कुर्यात् । प्रमामिति चेदुच्येतापि तामेव विधा-  
 तुम् । कृतायाः करणायोगादिति चेन्न प्रमान्तरकरणात् । प्रमान्तरकरणे किं  
 फलमिति चेत्प्रमान्तरकरणमेव फलम् । न च फलस्य फलं दृश्यम् । न च



प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवति । कस्य चैष पर्यनुयोगः । न प्रमाणस्याचेतन-  
त्वात् । पुंसस्तु सन्निहिते विषये करणे च सम्भवन्ति ज्ञानानीति सो ऽपि  
किमनुयोज्यताम् । किमक्षिणी निमील्य नास्ते कस्मादृष्टं विषयं पश्यसीति ।  
प्रमाणस्य तु न किं चिद् बाध्यं पश्यामो येन तदप्रमाणमिति व्यवस्थापयामः  
न च सर्वात्मनः वैफल्यम् हेये ऽहिकण्ठवृक्कमकरविषधरादौ विषये पुनः पुन-  
रुपलभ्यमाने मनःसन्तापात्स्त्वरं तदपह्नाय प्रवृत्तिरुपादेये ऽपि चन्दन-  
घनसारहारमहिलादौ परिदृश्यमाने प्रीत्यतिशयः स्वसंवेद्य एव भवति ।  
यच्चेदमुच्यते ।

यचापि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः ।

नूनं तचापि पूर्वैण सौर्धो नावधृतस्तथेति ॥

तदपि न हृदयंगमम् । यतः ।

नैवाधिकपरिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैर्धुषम् ।

धारावाहिषु बोधेषु को ऽधिको ऽर्थः प्रकाशते ॥

न हि स्वहस्ते शतकृत्वो ऽपि दृश्यमाने के चन विशेषाः परिस्फु-  
रन्ति । ननु गृहीते ऽपि विषये प्रवर्तमानं प्रमाणं कदा विरमेन्न तस्य  
विरतौ किं चिदवधिमवगच्छामः प्रमोत्पादस्त्ववधिरनेन लङ्घित एव । उच्यते ।  
विषयान्तरसम्पर्काद्वा प्रमादाद्वा उपायसङ्ख्याद्वा विरामो भविष्यति । अनवस्था  
ऽपि चेयं न मूलविधातिनी न ह्युत्तरोत्तरविज्ञानोपजननं विना प्रथमज्ञानोत्पादो  
बिहन्त्यते ।

मूलवृत्तिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।

मूलसिद्धौ त्वरुच्या ऽपि नानवस्था निवार्यते ।

यदि चानुपलब्धार्थेयाहि मानमुपेयते ॥

तदयं प्रत्यभिज्ञायाः स्पष्ट एव जलाञ्जलिः ।

यश्चेदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यलिप्सया ।

तस्याः प्रमाणात्तामाह सो ऽपि वञ्चयतीव नः ॥

आविनाशकसद्भावादस्तित्वं पूर्वया धिया ।

स्पष्टमेव तथा चाह चिरस्थायीति गृह्यते ॥

तस्मादनुपलब्धार्थग्राहित्वे त्यज्यतां ग्रहः ।

नन्वेतस्मिन्परित्यक्ते प्रामाण्यं स्यात्स्मृतेरपि ॥

न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।

अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥

ननु कथमनर्थजा स्मृतिः तदाकूटस्य वस्तुनः तदानीमसत्त्वात् । कथं तर्हि भूतवृष्ट्यनुमानं नानर्थजं तच्च धर्मिणो ऽनुमेयत्वात्तस्य च ज्ञानजनकस्य तच्च भावात् । नद्याख्य एव धर्मी वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणेन धर्मेण तद्वाननुमीयते विशिष्टसलिलपूरयोगित्वात् । स चानुमानग्राह्यो धर्मी विद्यते एवेति नानर्थजमनुमानम् । कथं तर्हि प्रातिभमनागतार्थग्राहि श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रत्यक्षमर्थजमिष्यते भवद्भिः । तच्च देशान्तरे विद्यमानस्य भ्रातुः श्वो भाव्यागमनविशेषः तस्यैव तथैव ग्रहणम् । तेन च रूपेण गृह्यमाणस्य सतः तस्य ज्ञानजनकत्वमित्यर्थजमेव प्रातिभम् । स्मरणं तु निर्दग्धपिचादिविषयमनपेक्षितार्थमेव जायमानं दृष्टमित्यन्यच्च देशान्तरस्थितार्थस्मरणे तदर्थसत्त्वमकारणमेव ।

तस्मादनर्थजत्वेन स्मृतिप्रामाण्यकारणात् ।

अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् ॥

शब्दस्यानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं चाह जैमिनिः ।

सर्वप्रमाणविषयं भवद्विर्वर्ण्यते कथम् ॥

अपरे पुनरविसंवादकत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमाचक्षते । तदुक्तम् । प्रमाणमविसंवादकत्वं च प्रापकत्वमुच्यते ज्ञानस्य च प्रापकत्वं सुखदुःखसाधनसमर्थपदार्थप्राप्तिपरिहारभूतायाः प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानप्रदर्शिते हि विषये प्रवृत्तौ सत्यां प्राप्तिर्भवतीति प्राप्तिं प्रति प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वमेव व्यापारः । प्रदर्शयता हि तेन सो ऽर्थः प्रापितो भवति यथा हर्तव्यं प्रति राज्ञामाज्ञादानमेव हर्तृत्वम् । तदुक्तम् । प्रापणशक्तिः प्रामाण्यमिति । लोके ऽपि च प्रदर्शितं वस्तु प्रापयतः प्रमाणत्वव्यवहारः । तच्च प्रापकत्वं प्रत्यक्षानुमानयोर्भूयोरप्यस्तीति प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तच्च प्रत्यक्षस्य वस्तुस्वलक्षणविषयत्वात्तस्य च क्षणिकत्वेन प्राप्यसम्भवे ऽपि तत्सन्तानप्राप्तेः सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम् । अनुमानस्य त्वारोपितार्थविषयत्वे ऽपि

मूलभूतवस्तुष्वपारम्पर्यप्रभवत्वान्मणिप्रभामणिबुद्धिवत्तत्प्राप्या प्रापकत्वम्  
तदिदमध्यवसितप्रापकत्वं प्रामाण्यम् अध्यवसितस्याऽवस्तुत्वेऽपि तन्मूलव-  
स्तुप्राप्या निर्वहति यथाऽध्यवसितप्रापकं च प्रमाणमिति मतम् । अतश्च  
पीतशङ्खादियाहिणां शङ्खादिमात्रप्राप्ते सत्यामपि न प्रामाण्यम् । यथा ऽवगत-  
स्याप्राप्तेरवगतो हि पीतः शङ्खः प्राप्यते च श्वेत इति तस्माद्यथाऽवगतार्थ-  
प्रापकत्वमविसंवादकत्वं प्रामाण्यमिति । तदेतदनुपपन्नम् । इदमेव तावद्ग-  
घान् व्याचष्टुं किं प्रदर्शितप्रापकं प्रमाणमुताध्यवसितप्रापकमिति । तच्चानुमाने  
तावत्प्रदर्शनमेष नास्ति का कथा तत्प्रापणस्य । प्रत्यक्षे तु बाठं प्रदर्शनमस्ति  
न तु प्रदर्शितं प्राप्यते क्षणिकत्वेनातिक्रान्तत्वात् । अध्यवसितप्रापणमपि  
दुर्घटम् । अध्यवसायस्य भवन्मते वस्तुविषयत्वाभावादवस्तुनश्च प्राप्तुम-  
शक्यत्वानदुक्तं भवतिः यथाध्यवसायमतत्त्वाद्यथातत्त्वं चानध्यवसायादिति ।  
मूलभूतवस्तुप्राप्तिस्तु काकतालीयं न तु तदन्यतरेणापि प्रमाणेन स्पृष्टं  
यद्वत्त्वा प्राप्यते । सन्तानप्राप्या तत्प्राप्तिरित्यपि न युक्तम् । सन्तानस्य भेदा-  
भेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात् । एतच्च सविस्तरं क्षणभङ्गभङ्गे निरूपयि-  
ष्यते । ननु काल्पनिकेऽपि सन्ताने सति संवृत्त्या प्रमाणलक्षणमिदं निर्ब-  
ह्यति यथोक्तं सांख्यव्यवहारिकस्येतत्प्रमाणस्य लक्षणं वस्तुतस्त्वनाद्यविद्या-  
वासनारोपितयाह्यग्राहकादिभेदप्रपञ्चं ज्ञानमात्रमेवेदमिति किं प्राप्यते को  
वा प्रापयतीति सोऽयं पलायनप्रकार इव प्रस्तूयते । केयं संवृत्तिर्नाम सा  
ऽपि सत्यसती वा इति विकल्प्यमाना नैव व्यवहारहेतुर्भवति । अविद्या-  
वासनाकृतश्च न भेदव्यवहारः । किं तु पारमार्थिक एवेति साधयिष्यते ।  
सांवृत्तसन्तानकल्पनायां वा चात्यवयविग्रभृतयोऽपि सांवृत्ताः किमिति  
नेध्यन्ते । वृत्तिविकल्पादिबाधकोपहतत्वादिति चेत् सन्तानेऽपि समानः  
पन्था इति कदाशालम्बनमेतत् । तस्मादसम्भवि दर्शितप्रापकत्वमित्य-  
लक्षणमेतत् । अव्यापकं चेदं लक्षणम् । उपेक्षणीयविषयबोधस्याव्यभिचा-  
रादिविशेषणयोगेन लब्धप्रमाणभावस्याप्यनेनासंयहात् । ननु कोऽयमुपेक्ष-  
णीयो नाम विषयः स ह्युपेक्षणीयत्वादेव नोपादीयते चेत्स तर्हि हेय  
एवानुपादेयत्वादिति नैतद्युक्तम् । उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेनाप्राप्या-  
ख्येयत्वात् ।

हेयोपादेययोरस्ति दुःखप्रीतिनिमित्तता ।  
 यत्नेन ज्ञानोपादाने भवतस्तत्र देहिनाम् ॥  
 यन्नसाध्यद्वयाभावादुभयस्यापि साधनात् ।  
 ताभ्यां विसदृशं वस्तु स्वसंविदितमस्ति नः ॥  
 उपादेये च विषये दृष्टे रागः प्रवर्तते ।  
 इतरत्र तु विद्वेषस्तत्रोभावापि दुर्लभे ॥

यत्तु अनुपादेयत्वाद्देय एवेति तदप्रयोजकम् । न ह्येवं भवति यदे-  
 तन्नपुंसकं स पुमान् अस्तीत्वात् स्त्री वा नपुंसकमपुंस्त्वादिति स्त्रीपुंसाभ्या-  
 मन्यदेव नपुंसकं तथोपलभ्यमानत्वात् । एवमुपेक्षणीयो ऽपि विषयो हेयो-  
 पादेयाभ्यामर्थान्तरं तथोपलम्भादिति ।

यदेतत्तृणपर्णोदि चकास्ति पथि गच्छतः ।

न धीश्छन्नादिवत् न च काकोदरादिवत् ॥

तस्मादुपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतो ऽपि प्रामाण्यदर्शनाच्च प्रापकत्वं  
 तल्लक्षणम् । ननु यावान्प्रामाण्यस्य व्यापारः प्रापणं प्रति तावानुपेक्षणीय-  
 ज्ञानस्य तमप्रापयतो ऽपि प्रामाण्यविषये तेन साधितः । उक्तं हि राक्षामा-  
 देष्टृत्वमेव हन्तृत्वं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वमिति । मेवम् ।

एवं प्रदर्शकत्वं स्यात्केवलं तस्य लक्षणम् ।

तच्च प्रचलदकौशुजलज्ञाने ऽपि दृश्यते ॥

ननु तत्र विपरीताध्यवसायजननादप्रामाण्यं दर्शनं हि मरीचिस्वल-  
 णविषयमेव सलिलावसायं तु जनयदप्रमाणीभवति तथा ह्येकमेव दर्शनम-  
 नुकूलेतरविकल्पोपजननतदनुत्पादभेदान्निधा कथ्यते प्रमाणम् । अप्रमाणं  
 प्रमाणं च न भवतीति । नीलज्ञानं हि नीलं प्रति प्रमाणं नीलमिदमि-  
 त्यनुकूलविकल्पोपजननात् । नीलाव्यतिरेकि क्षणिकत्वमपि तेन गृहीतमेव ।  
 तत्र तु प्रमाणं न भवत्यनुकूलविकल्पानुत्पादात् । स्थैर्ये तु तदप्रमाणं  
 विपरीतावसायकलुषितत्वादिति । यदोवमस्मिन्प्रक्रमे सुतरामिदं प्रमाणल-  
 क्षणं दुःस्थम् । सन्तानाध्यवसायः प्रापणं प्रति प्रमाणस्य व्यापार इति च  
 वर्णितवानसि । अतश्च यथा मरीचिस्वलक्षणदर्शनमुदकाध्यवसायजननादप्रमा-

यामेवं स्वलक्षणदर्शनमपि तद्विपरीतसन्तानाध्यवसायजननादप्रमाणीभवेदिति । सन्ताने च काल्पनिके व्यवसिते दृश्याभिमुखः किमिति प्रवर्तते दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते यदि वा अविवेकात्प्राप्तिः स्यात्प्रमाणमपि दूरतस्तस्याः । तस्मान्न प्रापकं प्रमाणम् । अपि च प्राप्यप्राप्ती पुरुषेच्छामाचहेतुके भवतः अर्थप्रतीतिरेवं प्रमाणकार्या ऽवधार्यते मानस्य लक्षणमतः कथयद्विस्तद्विशेषणं वाच्यं न पुनः प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं कथयितुं युक्तम् ।

साङ्ख्यस्तु बुद्धिवृत्तिः प्रमाणमिति प्रतिपन्नः विषयाकारपरिणतेन्द्रियादिवृत्त्यनुपातिनौ बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषमुपरञ्जयन्ती प्रमाणम् । तदुपरक्तो हि पुरुषः प्रतिनियतविषयद्रष्टा सम्पद्यते । तदेतदहृदयङ्गमम् । यो हि जानाति बुद्ध्यते ऽध्यवस्यति न तस्य तत्फलमर्थदर्शनमचेतनत्वान्महत्तः । यस्य चार्थदर्शनं न स जानाति न बुद्ध्यते नाध्यवस्यतीति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफलयोः । ज्ञानादिधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते तत्फलमर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति ।

अथ स्वच्छतया पुंसे बुद्धिवृत्त्यनुपातिनः ।

बुद्धेर्वा चेतनाकारसंस्पर्श इव लक्ष्यते ॥

एवं सति स्ववाचेव मिथ्यात्वं कथितं भवेत् ।

चिदुर्मो हि मृषा बुद्धौ बुद्धिधर्मश्चित्तौ मृषा ॥

साकारज्ञानवादाश्च नातीवैष विशिष्यते ।

त्वत्पक्ष इत्येतो ऽमुष्य तन्निषेधान्निषेधनम् ॥

निरसिष्यते च सकलः कपिलमुनिप्रक्रियाप्रपञ्चो ऽयम् ।

तस्मान्न तन्मते ऽपि प्रमाणमवकल्पते किञ्चित् ॥

तीर्थान्तराभिहितरूपमतः प्रमाणं नैवापवादरहितं प्रतिपत्तव्यम् ।

तेनामलप्रमितिसाधनमिन्द्रियादिसाकल्यमेव निरवद्यमुशन्ति मानम् ॥

तच्चतुर्विधं प्रमाणं तदाह सूत्रकारः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।

इह हि भेदवतः प्रथमं सूत्रोद्दिष्टस्य चयं वक्तव्यं सामान्यलक्षणं विभागो विशेषलक्षणं च । तच्च विशेषलक्षणप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि भविष्यन्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् इत्यादीनि । इह तु विभागसामान्यलक्षणे प्रतिपाद्यते ।